अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते। तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधोऽनुभूयते तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन नयनानयनाद्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदः। तथापि व्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहोऽसंभवी। तासामानन्त्यात्। यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहात्तदविषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्दे भाने गोपदादश्वस्यापि भानापत्तिः। तद्विषयकशाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वाभ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च। किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्तिसंबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापत्त्या-व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानाहेतुत्वात्।

किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिस्तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तज्जात्याद्यनुगतीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः तादृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् व्यक्त्यंशे शक्यतावच्छेदका-

---

अथेति। कृदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तन्निरूपणानन्तरं प्रसङ्गस्तस्येत्य ५· तत्र निरूपणीयेतस्मिन्सति। तत्र तयोर्मध्ये। केषु व्याकरणादिषु। तदिति शक्तीत्यर्थः। एवेन विशेषणव्यवच्छेदः एवमग्रेऽपि। अनन्तव्यक्तीनामेकपदोपस्थितेरभावादाह तासामिति। ननु यत्र क्वचिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य व्यक्त्यंतरबोधेऽपि कारणत्वमस्त्वत आह यत्किंचिदिति एतद्दोषाभावायाह तदवीति। तत्र तदविषयव्यक्त्यंतरस्यापि भानमभ्युपेत्येदं, वस्तुतस्तदसंभव एवेत्याह किंचेति। तथा चागृहीतशक्तिकायाव्यक्तेर्भानमनुचितमेवेति भावः। दोषान्तरं तत्राह किंचेति। उपसंहरति तस्मादिति। आनंत्यव्यभिचाराभावायाह तज्जात्येति। नन्वेवमपिव्यक्त्यंशेजात्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिशक्तिग्रहेतौदोषौतदवस्थावेवात आह तादृशेति। घटोघटपदशक्य इती-

तिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालि जा।तप्रकारकः श-क्तिग्रह इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः। एवं-चैतदर्थसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यङ्गीकारोऽपि व्यर्थ एव

किंच तदङ्गीकारे प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया धर्मा-णां धर्मिणां विशिष्टस्यच सर्वस्य तद्रूपेण ज्ञानापत्तौ सा-र्वज्ञ्यापत्तिः। नच स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वरूपया तया सा-मान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति नदोष इति वाच्यम्। प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य काप्यदृष्टत्वात्।

किंचाविद्यमानेन संबन्धिना संबन्धस्योपपादयि-तुमशक्यत्वेन भाविषु शक्तिग्रहासंभवस्तदवस्थ एव। भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने चक्षुः संयुक्ते भा-विपाकजरूपादेर्भाविचक्षुःसंयुक्तसमवायात्प्रत्यक्षाप-त्तिः। विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय संनिकर्षाणां का-र्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैव दृष्टविप-रीतकल्पने मानाभावः। समवेतगुणनाशश्चाश्रयनाशक-

---

त्यर्थः। एवं च उक्तरीत्यासकलव्यक्तिबोधसंभवे च। एतदर्थं तद्बोधार्थं अजहल्लिङ्गत्वात्पुंवत्त्वं न तत्र दोषमाह किंचेति। इमं दोषमुद्धरति न चेति। तया सामान्यलक्षणया, अगत्याऽत्र तथा स्वीकारेपि तयापि अनिर्वाह एवेत्याह किं चेति। सामान्यलक्षणयापि न भाविज्ञानं प्रत्यासत्तेरभावादित्याह। विद्येति। एवं च घटंकुर्वित्यतो बोधा-नुपपत्तिः। ननु स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वमपि भावि गृह्यत इति नायंदो-षोऽत आह भावीति। नन्वयं प्रकारोऽत्रैवागत्यास्वीक्रियते इति नायं दोषोऽत आह विनश्यदिति। नन्वेवं विनश्यद्घटाप्रत्यक्षेपि तत् गत रूपादिप्रत्यक्षं स्यादेवात आह समेति। द्रव्यनाशकसाम-ग्र्याद्रव्यतत्समवेत गुणोभयनाशकत्वकल्पनात्, तत्त्वाश्रयनाशस्य गुणनाशकत्व कल्पने गौरवं॥ एवं च तदपि विनश्यदवस्थमेवेति न स दोष इति भावः। नुन विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय कार्य-

सामग्र्यैव। प्रत्यक्षे विषयस्यापि कार्यसहभावेन हेतुत्वे गौरवम्। विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न निर्वाहः। तत्काले तदसत्त्वे तु संनिकर्षस्याप्यभावः सबान्धिद्वयाश्रितसंनिकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्यत्वात्।

वस्तुतो विनश्यदवस्थघटः प्रत्यक्ष एव। सत्यां सामग्र्यां घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटानामेवाभावप्रतीतिरित्यलम्।

एवंच जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दः गुणाद्यवछिन्नविषयकशक्तिमान् गुणशब्दादिरिति व्यवस्था। अत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि शक्तिः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशो प्रकारत्वं हस्तिपकत्वादावप्यारोपेण गृहीतहस्तिसंबन्धात् हस्तिदर्शने

कारणभावान्तरमेवांगीक्रियते नायमित्यत्र भाविजात्याश्रयत्वमादाय निर्वाहः। उक्तदोषोपि तत एवनात आह प्रत्यक्ष इति। तत्र प्रत्यासत्त्यंगीकारजमाह गौरवमिति। ननु तेन तत्र वारणा संभवादगत्या गौरवा श्रयणमिति चेत्किंतदाद्रव्यस्य सत्त्वमसत्त्वं वा तत्राद्ये आह विनाशेति अपिनास्वीयसमुच्चयः अपिना द्रव्यं सोपि न सिद्धांत इत्याह वस्तुत इति।

नन्वेवं घटो नास्तीत्यादौ भूतभाविसकलघटाभावप्रतीतिर्नस्यादत आह घट इति। वर्त्तमानमध्येप्याह प्रसक्तीनि। एतेन ज्ञानलक्षणया चात्र निर्वाह इत्यपास्तम् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः खंडितत्वात् घटपदस्य तद्व्यवहारविषये लक्षणायां मानाभावाच्च तथाननुभवाच्च तदाह इत्यलमिति। अत्रपक्षे नप्रकाशोक्तदोष इति सूचयन्नाह एवं चेति तादृशव्यक्तिशक्तिग्रहेचेत्यर्थः आदिभ्यां क्रियाक्रियाशब्दादि। तत्र तादृशव्यक्तिषु शक्तिग्रहेऽवश्यं वक्तव्ये कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्व्यक्तेरित्युभयसंग्रहायाह विशेषणेति। अपिना वक्ष्यमाणपक्षांतरसमुच्चयः। शक्तिरेका। अत एवाह शक्यतेति।

हस्तिपकत्वेनोपस्थितिः । विशेषणविशेष्ययोरन्यतर धर्मस्यान्यतरत्रारोपे विशेषणत्वादिकमेव बीजम् । अतएव शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेऽन्वयः कारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम् ।

यद्वा संबन्धग्रहविशेष्यत्वस्य संबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वं, यथा हस्तिपकादौ हस्त्यादिसंबन्धग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वम् । अतएव दण्डाद्घटत्वेन घटस्य घटाच्च दण्डत्वेन दण्डस्योपस्थितिः । एतेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यपास्तम् । फलाभावात् । यथा च शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकलव्यक्तिभानमेवं शाब्दबोधेऽपि तदनुगतसकलव्यक्तिभानं। न ब्राह्मणमित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्यां विशेष्ये आरोप्य प्रयोगान्नानुपपन्नम् ।

शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठा या विशेष्यता तदवच्छेदकताख्यप्रकारतया भासमानत्वम् । घटादिपदशक्तिग्रहेच घटत्वादेरेव तत्त्वं नद्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारको बोधः । द्रव्यादिपदाच्च न

नन्वेवं क्वचिन्नोपस्थितिरितिकिमर्थमुभयत्र शक्तिरतआहातएवेति । तत्र तदारोपे तस्य बीजत्वादेवेत्यर्थः गुणादौ शोभनत्वादौ, विशेष्य एव शक्तिर्नोभयत्रेति ततो लाघवादाह यद्वेति । सर्वसंमतत्वाद्दृष्टांतमाहसंबंधेति । तत्विशे·यत्वं । पक्षांतराश्रयणबीजमाहैतेनेति । अस्यार्थमाह फलेति । उक्तरीत्यातज्ज्ञानसंभवात तदेव विशदयति यथाचेति घटत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायां तदंशे तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रयोजकत्वेनादोषादिति भावः ।

नन्वेवं न ब्राह्मणमित्याद्यसिद्धिर्विशेष्यनानात्वादत आह न ब्राह्मणमिति । प्रयोगात् प्रयुज्यमानत्वात् । नन्वेवमप्यत्र पक्षे प्रागुक्तशक्य-

घटत्वादिप्रकारको बोधः। अत एवाकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेण बोधः। तद्विशिष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यैव तद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादिति मणिकृतोक्तम्।

वस्तुतस्तुआकाशत्वमखण्डोपाधिरूपं तत्तत्पदरूपं वा जातिरूपं वा शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्ये—द्रव्याभिधानं व्याडिरिति। एतत्पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टं जातियुक्तं शब्देनोच्यते इति कैयटः। श्येनचितिं चिन्वीतेत्यादौ श्येनाकारां चितिमिति मध्यमपदलोपिसमास इति न तत्रानुपपत्तिः। अत्र पक्षे योयः शब्देनोच्यते स सर्वोऽपि द्रव्यधर्मयुक्तः, कश्चिन्मुख्यतद्धर्मयुक्तः। कश्चिदुपचरितद्धर्मयुक्तः। तदुक्तम्।

तावच्छेदकत्वं दुर्वचमतआह शक्येति तत्त्वित्यर्थः। शक्तिग्रहे तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितेति शेषः ततोन साऽतिरिक्तेत्याहताख्यप्रेति। अतिप्रसंगो नेत्याहघटादीति। दाब्दादपि। अत्रपरसंमति माहातएवेति। उक्तरीत्याव्यक्तिमात्रशक्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः। तद्रूपेणशब्दाश्रयत्वरूपेण। तद्विशिष्टेति शब्दाश्रयत्वविशिष्टेत्यर्थः। तत्रांशिकायुक्तमाह वस्तुत इति। परमतेनाहाखंडोपेति तदनंगीकारात्संज्ञाशब्दत्वेनाहतत्पदेति त्रयीपक्षेसिद्धांतमाह जातीति। नन्वेवं चतुर्थः सोपि पक्षोस्त्वत आहतेनेति। परमते तु तदनुपपत्तिः स्पष्टैव एवं यद्वेत्यादिनोक्तशुद्धव्यक्तिपक्षे भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति॥ कैयटसंमतमपीदमित्याहैतदिति। जातेर्द्रव्येपि पदार्थेऽनभिधेयाया इत्यादिः मात्रपदेनजातिव्यवच्छेदः विशिष्टेत्यस्य वस्तुत इत्यादिः अनेन विजातीयव्यक्तिनिरासः नन्वत्रपक्षे श्येनव्यक्तीनां चितेरसंभवात् षष्ठीसमासानुपपत्तिरतआह श्येनेति। ननुव्यक्तिपक्षे व्याडिसंमतिरयुक्ता गुणादिव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावात् अत आहात्रपक्षे इति। शा-

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति ॥

इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः। अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः ।

लक्षणान्तरमाह । भेद्यत्वेनेति । किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । विवक्षितइत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम् । एवंच जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव । तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्ते संख्यया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव। विप्रतिषिद्धं चेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेलाराजः ।

अन्ये तु जातिरेव शक्योभयत्र शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात् । युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्ते उक्तम् । व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहाविशेष्यत्वात्, तव तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत् । शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव । सच स्वर्गीध्वस्त इतिवत् नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे ।

द्रव्यक्तिपक्षे इत्यर्थः । तत्र विशेषमाह कश्चिदिति । तदुक्तंहरिणा।हेलाराजीयमाहेदमिति । अतइतिसर्वनामोपलक्षणं, शब्दार्थस्य तज्जन्यप्रतीतिविषयस्य। एवंचतस्यलक्षणान्तरत्वेच।प्रसंगा दाह तिङन्तेति। पूर्वलक्षणाक्रांतत्वमाह किमेति। द्वितीयाक्रांततामाह सुखेति। सिद्धलक्षणाक्रान्तत्वमप्याहसिद्धान्ते इति । भूषणादिमतनिरासायेदं । नन्वस्य द्रव्यस्य विप्रेत्यादौ ग्रहणे तदानर्थक्यमतआहविप्रेति। गुणाश्रयोद्रव्यमित्यादावित्यर्थः । लाघवादाहान्येत्विति । आद्येदोषमाहोभयत्रेति। द्वितीयेतमाहव्यक्ताविति । नन्वेवं कथं व्यक्तिभानमत आहव्यक्तीति।

यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात्। जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम्। यथामुखस्य स्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत्। शक्यतावच्छेदकं तु शब्दगता जातिः। शब्दार्थयोस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपि तत्त्वात्।

यद्वा जातिगतो धर्मस्तथा। विनापि संकेताविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसहचरिता व्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि। यथा चक्षुरादीनि रूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसायेन गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे स्पष्टम्।

मास्तु वाव्यक्तेर्भानमित्याहुः तदुक्तं तत्रैव भाष्ये। आकृतिं वाजप्यायन इति व्यक्तेरभानेऽप्यानयनादिक्रिया तत्र केवलायामसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन नि-

---

प्रागुक्तदृष्टांतप्रकारमाह शक्तीति। प्रागुक्तदार्ष्टांतिकप्रकारमाह तवेति। द्वितीयमलवादिन इत्यर्थः। नन्वत्र पक्षे शक्तिग्रहेगोत्वत्वादिप्रवेशो गौरवमत आह शक्तीति। नन्वेवं कथं तन्मात्रेऽत आह जातावेवेति मीमांसकमते इति भावः। ननुनित्यसंबंधे केवले वाच्यत्वं न दृष्टमिति प्रथमपक्षासंगतिरतआह जातेरिति। नन्वत्र पक्षे शक्यतावच्छेदकांकिमत आह शक्यतेति। ननुतस्याः कथंतद्वृत्तित्वमत आह शब्दार्थयोरिति शब्दव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः। तत्त्वात् तादात्म्यात् एवमपि तादात्म्यं न वृत्तिनियामकमत आह यद्वेति। जातौ जातिर्नेति परमतं नासिद्धांत इति प्रागुक्तं। नन्वत्र पक्षे उक्तरीत्या सम्भवात्कथं व्यक्तिभानमिति द्वितीयपक्षासंगतिरत आह विनापीति। शक्तिग्रहे ऽभानेपि शाब्दबोधे भानमिति भावः। मतांतरमाह मा स्तुवेति। बोधोपीति भावः। अत्र शुद्धव्यक्तिपक्षेभाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति।

ष्पाद्यते। तदुक्तम्—सरूपसूत्रे ताद्धितार्थेतिसूत्रेच भाष्ये। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीतिकृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यतीति। यथा अग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवादचोदितमपिपात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्यद्वारकः संपद्यते इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृतेरारम्भणादिभिः शाब्दोन्वयस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण वोपपाद्यः। द्रव्यगतलिङ्गसंख्यादिवत्। तद्गतभेदारोपेण गौश्च गौश्चेति समुच्चयोपपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्रव्यगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्यादूह्यम्।

हरिश्चाह—व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते इति केचित्।

तत्रैव सूत्रे एव। तत्रपक्षेमास्तुवेति पक्षे आह व्यक्तेरिति। अपिनातदन्यसर्वभानपक्षसमुच्चयः। तत्र व्यक्तौ। साहित्यं प्रयोजककर्तृ तत्र मानमाह। तदुक्तमिति। आरंभणं क्रमो बन्धनं वाकैयटमाह यथेति। साक्षाद्वन्हिस्पर्शस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादाहैतदेवेति। नकेवलमत्रैवेदमित्याह सर्व एवेति। अन्यत्र सिद्धांतितं साहचर्यमत्रनेत्याह साहेति एतत्पक्षोपपत्तिस्वयमाहाकृतेरिति। परमतेप्याहारोपेणेति व्यक्तिपक्षवाद्युक्तदोषांतरं परिहरति द्रव्यगतेति। अन्यथा भेदाधिष्ठाने समुच्चयस्यतत्रपक्षेऽभावात्तदा भावापत्तिः। प्रत्यर्थमित्यस्यापत्तिरित्याशयेनाह कदाचिदिति। अतएव दाराइत्यादौ नदोषः एकशेषस्तु नानार्थानुरोधेनावश्यकस्तदाहेत्याद्यूह्यमिति। एवमुक्तेर्थे हरिसंमतिमप्याह हरिश्चेति हरिरपीत्यर्थः। व्यक्तावित्यस्य चोद्यमानानीति शेषः। इतिकेचिदितिपाठः केचिदित्यनेनोक्तार्थे सूचि-

वस्तुतस्तु संबन्धात्स्मृतव्यक्तेर्भानमित्येव न्याय्यम्। अतएव सरूपसूत्रादिस्थभाष्येणैकवाक्यता। तस्याश्चैतद्वादे विशेषणतया भानमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मी तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरतस्तत्र न कदापि गोव्यक्तिविशेष्यको बोधः। नापि तद्विषया क्रिया यतः तैर्गवाद्युपलक्षितगोत्वादौ इतरपदार्थसंबन्धबोधनं। प्रकृत्यर्थस्य च(१)प्रायेणोपलक्षणत्वमेव। अतएवौपगवमानयेत्युक्ते नोपगोरानयनं उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रियाऽविषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिं जातिर्विशिनष्टि इतिपक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनं, तरुशैलमित्यादौ समाहारश्च तात्पर्यग्राहकः। पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तेः प्राधान्यं जातेर्विशेषणता शुक्लः पटः घटः पटो नेत्यादौ च। शाबलेयस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यनभिधानान्न, एवमेव घटो न द्रव्यमिति न।

तामरुचिं प्रकाशयन्सिद्धांतमाह वस्तुतस्त्विति एतेन प्रागुक्तसकलमतव्यवच्छेदः। प्रागुक्तभाष्यस्येदमेव तात्पर्यमित्याहातएवेति। तस्याः स्मृतव्यक्तेः। एतद्वादे जातिपक्षे। अत्र पक्षे विशेषमाह गोत्वादीति। कदाचित्कस्मिन्नपि मते। तत् गोव्यक्तिरूपं। अतइत्यस्यार्थमाह यत इति। नकेवलमिदमत्रैवेत्याह प्रकृत्यर्थेति। यज्ञोपवीतिनमित्यादौ तदभावादाहप्रायेणेति। उपलक्षणत्वं च न काकादिवद्वित्याहोपेति। सिंहावलोकनन्यायेन प्रसङ्गाच्छुद्धव्यक्तिपक्षविशेषआहसहेति। प्रागुक्तजातिपक्षविशेषप्रतिद्वन्द्ध्ययं पक्षविशेषः। जातीति नब्राह्मणं तरुशैलमित्यादाविति भावः। इदमपि बाधाविषयं नसार्वत्रिकमित्याह पटस्येति। प्रागुक्तरीत्या तथैव तात्पर्यादाह घटः पट इतिव्यक्तेरित्याद्यनुषंगः। नन्वेवमतिप्रसङ्गोपीत्यतआह शाबेति। एव-

---

(१) प्रकृत्यर्थस्य च प्रत्ययार्थे प्रायेणेतिपाठान्तरम्।

यद्वा जातिव्यक्त्योरव्यतिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येऽपि न वाह्याद्यन्वयानुपपत्तिः। अत एव गवादिशब्दार्थानामाश्रयगतलिङ्गादिग्राहिता। तदप्युक्तम्—तद्धितार्थेतिसूत्रे भाष्येऽथवाव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयनमिति। गोत्वपदजन्यबोधे गोत्वे तु भेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति न गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगः। एवमेव पटः शुक्ल इत्यादौ गुणिगतलिङ्गादिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न। भेदस्यैव तत्र सम्बन्धत्वात्।

यदा जातिव्यक्त्योर्भेद एव विवक्षितो वाह्याद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यंच तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। सच यथाभिधानमिति नातिप्रसङ्गः। तदुक्तं जात्याख्यायामितिसूत्रे भाष्ये जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्ज्ञायते द्रव्यमपीति। एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले आसीनं गोपालकं पृच्छति अस्त्यत्र काश्चिद्गां पश्यसीति, सपश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छतिच नु-

---

मेवअनभिधानादेव। प्रागुक्तसर्वपक्षतो लाघवादाह यद्वेति। एवेनोभयव्यवच्छेदः अपिना पक्षांतरसमुच्चयः। अतएव तयोरव्यतिरेकादेव। अर्थानां जात्यादीनां। अत्रापि भाष्यसंमतिमाह तदप्युक्तमिति नन्वेवं गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगापत्तिरतआह गोत्वेति। आदिसंग्राह्यं विशदयति एवमेवेति। तद्वद्गुणगुणिनोरव्यतिरेकेणेत्यर्थः। शब्दानां तदर्थाना मतिप्रसङ्गमेवं सति प्राप्तं निराचष्टे पटस्येति। एवेन तादात्म्यव्यवच्छेदः।

नन्वत्राभेदैकपक्षे भावप्रधानो निर्देश इतिव्यवहारासंगतिरतआह यदेति। अनातिप्रसंगायाह सचेति। यदेत्याद्युक्ते भाष्यसंमति-

नमस्य द्रव्यं विवक्षितामिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति । जातिशब्देनेत्यस्य जातिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः । द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानं विशेष्यतया द्रव्याभिधानं चार्थः । सामान्याभिधानमित्यस्य द्रव्याद्भेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः ।

यत्तु बहुषु बहुवचनमितिसूत्रे भाष्ये उक्तं यदा गुणो गुणिविशेष्यको भवति तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति । तत्तु भावप्रधानतातात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम् ।

तथा सरूपसूत्रेऽपि जातेः पदार्थत्वे तस्याप्येकत्वाद्द्विवचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्तिवादे च नब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मण महत्वा कृती स्यादित्याशङ्क्योक्तं नह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्य-

---

माह तदुक्तमिति । जातीति तत्वेन प्रसिद्धेन गवादिशब्देनेत्यर्थः आद्ये लाघवादिमानस्य स्पष्टत्वादाह कथमिति । दर्शनं सत्तायां कर्त्तृ । स गोपालकः । पश्यति विचारयति । इतिर्भाष्यसमाप्तौ अविरोधायाह जातीति यथाकथंचिदिति भावः । यद्वेतिमतेनाह द्रव्याभेदेनेति आद्यमतेनाह विशेष्येति । विशेषणत्वेत्वतदनिष्ठत्वादाह विशेष्यतयेति ।

ननु बहुष्विति सूत्रे गुणगुणिभावमात्रस्थले तथोक्तं नान्यत्रेति कथं सामान्यतः प्रागुक्तमत आह यत्त्विति । मात्रं कार्त्स्न्ये । उक्तेर्थे भाष्यांतरसंमतिमप्याह तथेति आशंक्योक्तमित्यत्रान्वयः आदिनानं-

दार्थस्य वाऽऽकृतिर्नपदार्थ उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित् किंचिद्गुणभूतं किंचित्प्रधानभूतमिति । यथा पचते इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति कैयटः ।

मतुप्सूत्रेऽपि कैयटः आश्रयगतैकत्व(१)विशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते यथा पशुना यजेतेत्यादाविति । पदार्थ इत्यस्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः । गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयेतिशेषः । कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षमिति तदाशयः । द्रव्यप्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यया वचनं यथा-नब्राह्मणमित्यादौ तज्जात्याक्रान्तसकलब्राह्मणानां बोध इति बोध्यम् । इदं चाभेदेन व्यक्तेर्विशेषणत्वे द्रष्टव्यम् । भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेव । व्यक्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नाया एव । विशेष्यभूतजात्या चानुगमः । नहि प्रका-

---

त्यव्यभिचारादि (आकृतीत्यादावतइनीतिठन्मते इतिशेषः सर्वत्र) कैयटोक्तमाद्यदोषवारणमाह । यथेति । संख्याकृतस्तदारोपकृतः । प्रसङ्गान्मध्येस्पष्टकैयटांतरमाह मतुबिति स्वगतैकत्वसंख्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यमेवातआहाश्रयेति एवंच तत्प्रयुक्तकार्यं स्फुटमेवोक्तं । पदार्थइत्यस्य पदशक्यइत्यर्थनिरासायाह पदार्थ इति । अनियमादाह स्वारेति । अतएव प्रकृतोपयुक्तमाह कदाचिदिति ।

नन्वेवं द्रव्यप्राधान्ये नब्राह्मणमित्यादौ दोषोतआह द्रव्येति तत्प्रयुक्तेतिभावः । अनतिप्रसंगायाह क्वचिदिति यथाऽभिधानमिति भावः। अन्योपि ततोऽविशेष इत्याह तज्जात्येति। व्यवस्थामाहेदं चेति।

---

(१) एकत्वसंख्याविशिष्टेति पाठान्तरम् ।

रीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति ।

यत्तु समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् वीरः पुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावान्न भिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमित्याशङ्क्यावाच्यमपि द्रव्यं द्वारीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादेऽवाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्तिरिति । तत्रावाच्यमित्यस्य शक्त्याविषय इत्यर्थः । शुद्ध द्रव्यवादस्त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते घटो घट इत्यादौ विशेष्याविशेषणभावाप्रतीतेः सोऽपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमीये सूत्रे तद्वार्तिककारोऽप्याह । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशेष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वं, यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः पदार्थो (१)न जात्याकृती । यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति तयोः स्थानादीनामसम्भवात्सा पदार्थः यदा पुनरभेदो विवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इतरे विशेषणं यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्य इति ।

ननु जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभानेन तस्याविशेषत्वे तत्र कथं व्यक्तेः प्रकारताऽत आह व्यक्तेरिति । सानियमो न सिद्धांतः इदं च पक्षांतरेप्यावश्यकमन्येषामिति भावः । नन्वेवमननुगमापत्तिरतआह विशेष्येति । तदेव ध्वनयन्नाह नहीति । उक्तेर्थे भाष्यांतराविरोधं स्पष्टार्थमाह यत्त्विति तस्यार्थानामिति एकीभवनरूपेतिशेषः गुणेति वीरत्वादीत्यर्थः । इत्यर्थइति नतुबोधाविषय इत्यर्थो येन विरोधः स्यादितिभावः । ननु शुद्धद्रव्यवादाशयकमेवेदमस्तु कुतः सरूपसूत्रभाष्यैकवाक्यताऽत आह शुद्धेति । दृष्टांताशयमाह घटइति ।

(१) अङ्ग जात्याकृती इति तद्वार्तिकेपाठः ।

अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचनोपपत्तयेच जातिः प्रधानं तस्याः साक्षात्स्पर्शासम्भवात् व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतिः वैयाकरणनयेऽप्याकृतिः शक्येति स्फोटवादे निरूपितम्।

केचित्तु पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपाति वस्तुशून्यं विकल्पाख्यं ज्ञानं पातञ्जलोक्तं वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानाबाध्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानादस्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेऽपि शब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्। तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि त्वर्थे ज्ञानंशब्दःकरोतिहि।

इत्याहुः।

अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद्वस्तुतस्तत्तद्धर्माकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्बुध्यते नतु तद्धर्मप्रकारेणेति व्यक्तिवादः। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्य-

---

सोपिविशेषणभावोपि। सरूपसूत्रभाष्योक्तं परसंमतमपीत्याह जात्येति। कार उद्योतकारः जात्यादेर्विमतत्वादाह प्रधानेपेति। तदेवाह यदेति तयोः जात्याकृत्योः। सा व्यक्तिः पुनस्त्वर्थे। नन्वत्रापि जातेः स्पर्शा संभवाद्व्यक्ते रेव तत्वमुचितमत आहात्रेति।

नन्वस्योक्तरीत्या तत्रापि उपपत्तिरत आहैकेति। नचैवमपि भेदविवक्षैव कुतो नेत्याह तस्या इति। आकृतिरिति पदार्थ इत्यादेरनुषंगः। इदं परोक्तं सिद्धांतसंमतमपीत्याह। वैयेति बौद्धस्य तस्य सत्त्वादाह वास्त्विति। नन्वेवं मिथ्याज्ञानादस्य को भेदोऽत आह बाधेति। चस्त्वर्थे तत्रहेतुमाह बाधेति अत्यन्तेति। व्याख्यातं उक्तवक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहे इदमयुक्तमतएवगौतमसूत्रविरोधोनेत्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता तामेव प्रकाशयन्प्रतिज्ञातमाहापरेत्विति नैवंपदस्थलेएवापितुवाक्यस्थले ऽपीत्याह

तोऽपि वस्तुनस्तत्तद्विशेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः यथा यः शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादौ शुक्लवास उपलक्षिते शक्तिग्रहेऽपि देवदत्तपदजबोधे न तद्भानं तथा जात्यादेरपि। एतदेव जात्यादेरुपलक्षणत्वं यत्स्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं सम्पाद्य स्वयंशक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र काकः स्वोपलक्षितोच्चत्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति। तथा जातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। घटत्वाश्रयो यः स घटपदशक्य इति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शः। घटो घटपदशक्य इत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपाये इति सूत्रे धावतः पतित इत्यादावध्रुवत्वमाशङ्क्य सतोऽप्यविवक्षया समाहितम्। सरणोपलक्षितं द्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्।

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचरिष्यतीति।
हरिरप्याह—अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तो गृहं यथा।

प्रकृष्टेति अयमेवाखंडार्थबोधः। उक्तमेवोपपादयति यथेति नन्वसद्व्यावर्तकत्वरूपं नोपलक्षणत्वं जात्यादेरत आहैतदेवेति। एतावताऽसत्त्वं प्रतिपाद्य व्यावर्त्तकत्वमाह यथेति। तांत्रिकाद्युक्तेरसांगत्यंध्वनन्नाह काकेति। आदिनावेदिकापुंडरीकादि एवंचाजातेः शक्तावुपलक्षणत्वं सिद्धं। अत्रपक्षे प्रोक्तप्रकारासंभवादाह घटत्वेति। सर्वनाम्नामितिनियमादाह तत्पदेनेति। तस्यापि संग्रहमाह घट इति। अत्र भाष्यसंमतिमाहैतदेवेति। आशंक्येत्यनेन वस्ततोध्रुवत्वमेवेति सूचितं मात्रमवधा-

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते इति ॥

शुद्धमेव नतु उपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः। तथाऽसत्योपाध्युपलक्षितं सत्यमुपाध्यनादरेणैव शाब्दैरभिधीयते इति हेलाराजः। न ब्राह्मणमित्यादौ ब्राह्मणत्वोपलक्षितत्वस्य सर्वव्यक्तिषु सत्त्वान्न दोषः।

यद्वा रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषु हननिषेधादिति तदुक्तम्। अइउण् सूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धम्। बालस्याद्यशक्तिग्रहोऽपि ईदृशो गोपदवाच्य इति। अत्रापि पक्षे शक्तिग्रहे भासमानोपलक्षकरूपेण द्रव्यभेदमाश्रित्य वीरपुरुष इत्यादौ समासः। वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थित्या तयोर्न पर्यायता तद्बोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वं हि पर्यायत्वमिति वदन्ति। अयमपि पक्षः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्ट इति समासवादे निरूपयिष्यते।

रणे। तदुक्तंभट्टैररुणाधिकरणे। गृहत्वेनाभिधानादाह शुद्धमेवेति हरिन्यूनतां निराचष्टे तथेति। अतएवप्रकृतसंगतिरस्य

ननु अत्रपक्षे न ब्राह्मणमित्यादौ कागतिरतआह नब्राह्मेति। नन्वेवं कथंनियतैकवचनमतआह यद्वेति। वार्तिकार्थस्तत एव बोध्यः नन्वत्र पक्षे कथमाद्यशक्तिग्रहः नहि तदा तस्य तत्र तदुपलक्षणत्वादिग्रहोऽतआह बालस्येति। नन्वेवमपि अत्रपक्षे समासो न स्यादिति दोषएवातआहात्रापीति काव्यप्रकाशायुक्तदोषमुद्धरति वीरेति मात्रं कार्त्स्न्यैवधारणे च अस्यापि भाष्यारूढत्वमाहायमपीति।

भूषणकाराद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति उभयत्रेति। अयंभावःउभयत्रैका शक्तिः अन्यथा जातौ वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः। नचसाक्षात्संबंधेन जातौ तद्बाधेपि परंपरया तदन्वयोपगमान्नदोषः गौर्जातेत्यादौविशेष्यभूते गोत्वेऽन्वयितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानापत्तेः जातेरपि प्रकारतयैव स्वरूपतोभानमितिनियमात् एवं च व्यक्तिशक्तिरावश्य-

यत्तु जातिपक्षेऽपि गवादिपदानामुभयत्र शक्तिः। शक्तिग्रहकार्यकारणभावे च जातिप्रकारकत्वस्यैव निवेशो नतु व्यक्तिविशेष्यकत्वस्य निवेशः। अतएव व्यक्त्यंशे कुब्जाशक्तिस्तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणादेतावतैव जातौ शक्तिरिति व्यवहार इति तदपि न। गौरवात्।

किञ्च सामान्यलक्षणाखण्डनायायं प्रकारस्तत्राशक्यं, कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यांशानिवेशे गोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः। नच प्रकारताविशेष एव निवेश्यते इति वाच्यम्। तस्य गोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेति शब्देनैव बोधनीयतया दुर्ज्ञेयत्वात्। तन्निवेशे तु गोव्यक्त्यन्तरबोधो न स्यात्। तन्निष्ठविशेष्यतायां तन्निरूपकत्वाभावात्।

का यद्यपिजातेर्विशेष्यतयापि तथाभाने बाधकाभावस्तथापि सर्वत्रैवं कल्पनापेक्षया व्यक्तावपि शक्तिकल्पनैव लघीयसीति। एवं व्यक्तिशक्तावस्माकं न वैमत्यं किंतु व्यक्तिशक्तिभानेहेतुतायामेव। जातिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वामिति नतु व्यक्तिविषयकत्वनिवेशो गौरवादत एव जातिशक्तगोत्वादिपदान्न व्यक्तिबोधः। तत्र जातिप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् अत एव व्यक्त्यंशे कुब्जा शक्तिरितिगीयते तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात् यथान्वयांशे शक्तिसत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वं बोधजनकतायां नावच्छेदकमिति नान्वयो वाच्यताव्यवहारभाक् तथा व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वं बोधजनकतायां नावच्छेदकमिति नव्यक्तौ वाच्यताव्यवहारः। गोत्वविषयकत्वस्यैव च निवेशाद्गोत्वादेर्वाच्यताव्यवहारभाक्त्वामिति तदाह शक्तिग्रहेति। ननूक्तरीत्या गौरवं तुल्यमत आह किंचेति। तच्च तत्खंडनं हि। ननु तत्र किंविशेष्यांशनिवेश उत न तत्रांत्ये आह कार्यतेति बोधापत्तिरितिपाठः पत्तेरितिपाठे ह्यर्थस्यैवकथनं। दुर्ज्ञेयेति तन्निवेशं विनेत्यादिः। द्वितीयपक्षे आह तन्निवेशे त्विति प्रागुक्तसिद्धांतरीतिमाह।

यदि तु विशेष्यांशे विशेष्यतायाः प्रकारातिरिक्तानवच्छिन्नतया निवेशास्तत्र न दोष इति विभाव्यते तदा वृथायं प्रयासः। किञ्च घटत्वावच्छिन्नं सर्वं प्रति दण्डकारणताग्रहो मदुक्तरीत्यैव सुलभो न भवदुक्तरीत्येत्यलम्।

यत्तु कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये उक्तं स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतमिति तस्यायमर्थः। स्वार्थं जात्याद्यभिधाय तद्विषयकाभिधाग्रहविषयो भूत्वा शब्दः प्रातिपदिकरूपस्तादितरनिरपेक्षः समवायेन सम्बद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थकत्वे क्त्वोऽनुपपत्तिः। शब्दतो जातिद्रव्ययोः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यारोप इत्यपि न युक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजाति-

---

यदित्विति तत्र द्वितीयपक्षे उक्तरीत्यैव निर्वाहादाह तदेति सामान्यलक्षणास्वीकारफलांतरस्यापि मद्रीत्यैव सिद्धिर्नभवन्मते इत्याह किंचेति। एवंच फलद्वयस्यापि अनन्यथासिद्ध्या तदावश्यकत्वेनास्य प्रकारस्य निष्फलत्वमेवेति प्रागुक्तरीतिरेव साध्वी (व्यक्त्यनुपरक्तकेवलजातौ शक्यभावसाधकः अप्रयोजकत्वात्)। गोपदज्ञानस्य तच्छक्ति ज्ञानस्य च जातिविशिष्टविषयकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकमितिनजातिविशेष्यत्वाभिप्रायेण गौर्नित्येत्यादिप्रयोगः पदविशेष्यकशाक्तिग्रहपक्षेऽपि गोपदं गवि शक्तमित्येव शक्तिग्रहः गोपदं गोत्वे शक्तमिति शक्तिग्रहवादिनां तु गोत्वाविषयकशक्तिज्ञानं तद्विशिष्टबोधकमिति स्वीकुर्वतां गोत्वपदाद्विशिष्टबोधापत्तिर्दुर्वारा ममतु तत्रगोव्यक्तिप्रकारकगोत्वविशेष्यक एव शक्तिग्रह इति नदोषस्तदाहेत्यलमिति।

यन्मूलकत्वेनेदं तैरुक्तं तस्यान्य एवार्थो न भवदभिमत इति तद्विरोधंसिद्धांते परिहरति-यत्त्विति। वक्ष्यमाणरीत्याह समवायेनेति। तदुक्तिं खंडयति अभीति। प्रत्यक्षेति च। सरूपसूत्रभाष्यादेरा-

प्रत्यक्षस्याप्यनुभवविरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात् ।

भाट्टास्तु जात्या व्यक्त्याक्षेपः विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैव जातौ पदानां शक्तिग्रहाद्विशेषणत्वानुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः, त्वादिरहितपदबोध्या जातिर्व्यक्तिविशेष्यकबोधाविषया विशेषणतया गृहीतशक्तिकत्वादित्यनुमानम् ।

यत्तु जाते र्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पके इन्द्रियवच्छब्दोऽपि करणं शक्त्यनुभवोऽपि जात्यंशे निष्प्रकारक एव। गोत्वं किञ्चिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानम् । पदप्रयोज्यायाश्चोपस्थितेः शाब्दकारणत्वान्न व्युत्पत्तिभङ्गः । सति तात्पर्ये धूमोऽग्रं ज्वलतीत्यतोवह्नि र्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेप इति । तन्न । तादृशहेतूपस्थितेरसार्वत्रिकत्वात् । शब्दतो जातित्वेनानुप-

---

क्तावालंभेनेत्यादेराशयः प्रागुक्तः । यत्तु तद्भाष्यस्वरसादेव पदा द्व्यक्तेर्न स्मरणं नाप्यनुभवः नापि तत्र कुब्जा शक्तिः किंत्वाक्षेप इतिभट्टास्तन्मतमाह भाट्टास्त्विति । नन्वनुपपत्त्यभावे कथमाक्षेपोऽतआह विशेषणेति सचानुमानमिति तत्प्रयोगमाह त्वादीति । तत्सहितपदबोध्याया विशेषणत्वावैशिष्ट्येन तदभावेनाक्षेपाभावादिदं पदविशेषणं ।

तेष्वेकदेशिमतं खंडयति—यत्त्विति । आक्षेपिका च निर्विकल्पकस्मृतिविषया जातिरेवेत्याह जातेरिति । पुंवत्कर्मेति पुंवद्भावः । ननु-नशब्दात्तदतआह निर्वीति । निष्प्रेति निर्विकल्पक एवेत्यर्थः। तथाच न तत्समानाकारताविरोध इति भावः। सचानुमानमित्याह गोत्वमिति नन्वाक्षेपितव्यक्तेरपि शाब्दे भाने पदजन्यपदार्थोपास्थितिः शाब्दबोधेकारणमिति व्युत्पत्तिभंगोऽतआह पदेति । नन्वेवमतिप्रसंगोऽतआह सतीति । एवेनोक्तव्यवच्छेदः तादृशेति जातित्वेत्यर्थः । तत्रहेतुमाह शब्दत इति । गोपदादितस्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेरित्यर्थः ।

स्थितेः। अर्थापत्ते रपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समानसंवित्संवेद्यत्वमाक्षेप इत्यपि न युक्तम्। सुवर्णकरकादिषु गृह्यमाणेषु तेजस्त्वजलत्वपृथिवीत्वसंशयदर्शनात्। द्रव्यमिति घटज्ञाने घटत्वभानाभावात् घटत्वपदजन्यजातिभाने विशेष्यतया व्यक्त्यभानाच्च।

किञ्च गवा वैशिष्ट्येनच गोत्वस्य समानवित्तिवेद्यत्वेऽपि गोगोत्ववैशिष्ट्यानीति समूहालंबनमेव स्यात् न विशिष्टबुद्धिरित्याहुः।

तन्न। व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनापि बोधात्। एतेन जातिशक्तस्य व्यक्तौ लक्षणेत्यपास्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात् क्वचिच्छक्यार्थबोधकस्यैव पदस्यान्यत्र लक्षणाया दृष्टत्वाच्च। नचैवं प्रकृते, अन्यथोपपत्तेश्चेत्यलम्।

तत्रगवादिशब्देन गवादीनां प्रतीतौ या कदाचित्सास्नादीनां प्रतीतिः सानुमानिक्येवेत्यन्ये। शाब्दे-

---

अर्थापत्तिरेवाक्षेपइति मतं खंडयति अर्थापत्तेरितिबोधादितिगांदृयादित्यादित इति भावः। मतांतरं खंडयंति समानेति। करकः करवेति प्रसिद्धः तेष्वपिदोषांतरमाह द्रव्यमितीति न(च सह)विशिष्टेति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकसंसर्गमर्यादापन्नवैशिष्ट्यविषयकबुद्धिरित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाहानुपेति। नत्वेवं नह्येवं। नन्वगत्या तथा स्वीकारोऽतआहान्यथोपपत्तिःसिद्धांतमतेनेत्यर्थः। (न)निरूढलक्षणायां न तत्पूर्वकत्वनियमो मानाभावात् रूढिशक्तिरूढिलक्षणयोर्भेदानापत्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वमात्रेण निरूढलक्षणेति प्रकाशादौ उक्तेश्च एतेन तया निर्वाह इति भूषणोक्तमपास्तंतदाहेत्यलमिति।

विशेषमाह तत्रेति जातिपक्षादावित्यर्थः। नियमेनतत्सामग्र्यभावादाह कदाचिदिति। येषांमते नाकृतिः शक्या तन्मतमाह सानुमे-

वेत्यपरे । जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवावयविसाधारणाः । यदात्वौपधिपरिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापि तेऽवयवं समुदायारोपेणाहुस्तदभिप्रायेण भाष्ये उक्तं समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते यथातैलंभुक्तमित्यादिना । एवं गुणिपरशुक्लादिषु गुणः शक्यः । नचानन्त्यं शुक्लादिगुणानाम् । एकत्वनित्यत्वस्वीकारात् । आश्रयभेदौपाधिकस्तु भेदव्यवहारः । एकोऽपि सावयवः अतएवाल्पत्वमहत्त्वकृतो भेदः ।

यद्वैकमखण्डंनैर्मल्यादिगुणान्तरसंमिश्रणे महत्त्वमन्यथाल्पत्वमिति तमप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । क्रियाप्येवमेका नित्या चोत्पादविनाशौ (शक्यस्यैव) संबन्धस्यैव । पच्यादि शक्यापि याऽव्यवधानेन फलजनिका सैकैव । अन्यासां तु तादर्थ्यात्पाकत्वव्यवहारो गौणः । एकपटशुक्लापरपटशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृतः। क्वचिदस्त्येव तथा प्रत्यभिज्ञा- गुणपरेषु तद्गता जातिः पाचक इत्यादेः पाकक्रियासम्बन्धवत् कर्तरि शक्तिः । क्रियापचेरकस्य कर्ताशक्यः

ति । सिद्धान्तमतमाह- शाब्देवेति । विशेषांतरमाह जलेति । व्यवति वैद्यकशास्त्रे इतिभावः । तत्रमानमाह तदभीति आदिना घृतं भुक्तमिति एवं जातिशब्दस्थले जातिवत् ॥ गुणपरे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह गुणेति तद्विषये इत्यर्थः । नन्वेवं कथंभेदव्यवहारोऽतआहाश्रयेति। नन्वेवमाकाशस्यापि सावयवत्वापत्तिरत आह यद्वेति इति उभयमेवंगुणवत् नन्वेवंकथमुत्पत्त्यादीत्यत आहोत्पेति । नन्वेवं समूहस्य क्रियात्वेन विशेष्यतया अवयवस्य पच्यादिवाच्यत्वं कथमतआह पच्यादीति तद्रूपारोपेणेति भावः । नन्वेवं प्रत्यभिज्ञातिप्रसंगोऽतआहैकेति । आश्रयाभेदे त्विष्टपवेति भावः। भेदप्राबल्ये तथा अभेदप्राबल्ये त्वाह क्वचिदिति। एवं गुणिपरे उक्तगुणपरे आह गुणेति ।

सम्बन्धो विशिष्टशक्यः । सम्बन्धश्च क्रियाकारक भावः सएव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रवृत्तिनिमित्तत्वंच यज्ज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्त्वं, तस्य भाव इति सूत्रे भाव-शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव अतएव ततः सम्बन्धे भावप्रत्ययः, शब्दप्रवृत्तिश्च कचिद्धर्मज्ञानात् कचित्स-बन्धज्ञानात् इति स्पष्टं तस्यभाव इत्यत्र कैयटे ।

तत्र जातिगुणयोर्लोकनिरूढया सोयमिति प्रती त्या भेदनिबन्धनसम्बधस्य तिरोधानान्न तत्र सम्बन्धे भावप्रत्ययः । क्रियया तु कृदन्ते भेदस्यैव नियमेन प्र-तीतेस्तत्सम्बन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भा-वप्रत्ययः । क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मते तिङ-न्ते तु युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इत्युक्तेर्भेद-तिरोधानम् । अत्र च शब्दशक्तिस्वभाव एव बीजम् ।

क्रियाशब्दस्थले आह पाचक इति । आदिनापक्तेति तत्रविषयविभा-गमाह क्रियेति । प्रकारतया शक्येति शेषः । सच सांसर्गिकविषयता-धरत्वेनैव शक्य इतिबोध्यम् ॥ एतेनपाचकादेः कथंक्रियाप्रवृत्तिनिमित्त-कत्वं पचेः क्रियायानकस्य कर्त्तरिशक्त्या ताभ्यामुपस्थितयोराकांक्षा-वशात्परस्परान्वयेन तस्य शक्तेरेवाभाव इत्यपास्तमेकार्थीभावविधया संसर्गशक्त्यैव तथा व्यवहारात् ॥ एकार्थीभावबलादाह संबंध इति तत्स्वरूपमाह संबंधश्चेति ।

यत्तु तत्र क्रियां धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तादृशविशिष्टे शक्तिग्रहेण तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवहारस्तस्यभाव इत्यत्र भावपदेन प्रवृत्ति-निमित्तं तत्संबंधश्चेत्युभयं गृह्यते एवं यस्य गुणस्य भावादित्यत्र गुण-पदेनापि तत्र लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थेति कृतद्धितसमासोत्तरभाव-प्रत्ययेन संबन्धाभिधानमुपपद्यत इतिप्राञ्चस्तन्नेत्याह सएवेति । ननु तत्रक्रियायास्तत्त्वमप्रसिद्धमतआह प्रवृत्तीति । एवेनोभयव्यवच्छेदः । एवं धार्मिकगुणपदेनापि ततः पाचकादितः । सर्वसंबन्धाभावात्तेति

अत एव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भाव-प्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा । क्रि-याप्रवृत्तिनिमित्त इत्यस्य क्रियासम्बन्धप्रवृत्तिनिमि-त्तक इत्येवार्थः । जातिगुणक्रियायदृच्छेति चतुष्टयी शब्दानांप्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदं सम्बन्धप्रवृत्तिनिमि-त्तकशब्दोपलक्षणमिति न न्यूनता । यदृच्छाशब्दा डित्थादयः कादयो भादयश्च । तत्र डित्थादिष्वेकद्र-व्योपनिवेशिसंज्ञाभूतेषु व्यक्तिरेव वाच्या । आन-न्त्यव्यभिचारयोरभावात् । प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधा-भावेन सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भानेन ततो न निर्विकल्पकम् । नच डित्थत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभा-वेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्यतारूपविषयताद्वयेन भानेन प्रकारत्वावच्छि-न्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात् । जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनियमस्तु भेदसम्बन्धाव-

---

अनतिप्रसंगाय विषयव्यवस्थामाह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तद्धिते विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह कृदन्ते इति । तदेवाहक्रियेति । एवं च तत्र क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तं । अत एव तत्र संबंधस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेव नन्वेवं कथं तत्रक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यवहारोऽतआह क्रियेति ।

ननुतद्धितसमासयोरपि संबंधप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तदसंग्रहा-त्तत्र न्यूनताऽतआह जातीति शब्दोपेति तन्मात्रोपेत्यर्थः । इदं चसु-बंतशब्दविभागकरणमिति न तिङन्तासंग्रहप्रयुक्तन्यूनता । तत्रतेषांम-ध्ये । आकडारादितिसूत्रोक्तं हेतु गर्भविशेषणमाहैकेति । तत्वं प्राप्तेषु तेषु शब्देष्वित्यर्थः । नन्वेवं निर्विकल्पकापत्तिरितिचेत्साकिंप्रातिपदि-कादुतसुबंतादापाद्यते नाद्य इत्याह प्रातीति । तस्याप्रयोगात् । नांत्य इत्याह सुबंतादिति । ततः डित्थादितः । ननुजात्यन्यपदार्थानां स्व-रूपतो नभानमितिनियमवत् जात्यन्यधर्मांशेप्रकारतायाः सावच्छिन्न-

च्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः । यद्वा तत्र प्रकृतिः शब्दपरा विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वाद्यर्थः । डित्थडित्थत्वपदयोश्च पर्यायता ।

यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात्तद्वृत्तिडित्थत्वादि सैव त्वाद्यर्थ इति तन्न । लोके तत्र व्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात् । आकाशे तु घटाकाशमठाकाशादीति भेदव्यवहारेण तत्रौपाधिकभेदासिद्धिः । अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनीत्यस्यासम्भवापत्तिः । एतच्च तस्यभाव इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति शक्तिवादे निरूपितं तद्धितवादे निरूपयिष्यते च । कादिपदानां कादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः । अन्त्ये जातय उपलक्षणमिति व्यक्तिवादोक्तरीत्या बोध्यम् । तत्राप्यानन्त्याद्यभावेन पञ्चवृत्त्येकशक्यतावच्छेदकानुपयोग एव तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायतैव

त्वमितिनियमभंगापत्तिरतआह जात्येति । एवं तन्नियमेऽपिबोध्यं अत्रगौरवाद्भाष्योक्तं पक्षांतरमाह यद्वेति तत्रडित्थत्वमित्यादौ अत्रपक्षे तन्नियमोपपत्तावपि न तन्नियमो मानाभावात् इतिबोध्यं । च पेति पर्यायता चेत्यर्थः । कैयटाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति । बालत्वयुवत्वाद्यवस्थेत्यर्थः । तत्र अवस्थायां भेदे शरीरस्येत्यादिः । नन्वेवमन्यत्रानिष्टापत्तिरितिदृष्टांतासंगतिरतआहाकाशेत्विति । तद्वत्तत्रापिबालडित्थो युवडित्थ इत्यादिव्यवहारांगीकारे आहान्यथेति ॥

एवमाद्ये उक्त्वा द्वितीये आह कादीति नन्वेवंविशिष्टशक्त्यापत्तिरतआहांत्येइति । तत्रापि तदुपलक्षणत्वपक्षेपि । तत्रापि कुत्वमित्यत्रापि पूर्ववदेव प्रकारभेदेन द्वितीयपक्षेणोपसंहरति । कुत्वेति । तृतीये आह

भादिपदानां शक्यव्यत्त्यानन्त्येन शक्यतावच्छेद-
कापेक्षणात् भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं तदेव तु तदुत्तरत्वाद्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव च वृद्धिरादैच्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । 'कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसंज्ञे'ति । अनेन कुत्वकुपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता । नच कुत्वपदस्य तत्र लक्षणा । मुख्येऽर्थे क्वापि प्रयोगादर्शनात् । उपक्रमे लाक्षणिकप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक् ।

परे तु गुणादीनामपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातिरेव शक्या । रूपवान् क्रियावान् इतिपदयोः शक्तिग्रहे सर्वथाऽनयोर्दुर्वारत्वात् । शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि नमप्सूत्रे भाष्ये सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च । युक्तं चैतत् । अन्यथोक्तरीत्या पटादीनामपि नित्यत्वाद्यापत्तिः । किञ्चैकत्वेऽप्यौपाधिकभेदस्य सत्त्वेन तौ दुर्वारौ । पाचकादिषु सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु सम्बन्ध-

---

मादीति । तुरुक्तवैलक्षण्ये तृतीयान्तार्थमेवाहानेनेति । कौस्तुभादुयुक्तिं खंडयति-नचेति । एतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तमित्यन्यत्र निरूपितं तदाहेति दिगिति ॥

एवं गुणीत्यादिनोक्तं प्राचामनुरोधेनेति सूचयन् सिद्धान्तमाह-परेत्विति । शक्येति तेष्वपीत्यादिः । ननु तत्र तदभावः प्रागुक्त एवात-आह-रूपेति । विशेष एवात्र तात्पर्यात् । रूपत्वानुगतीकृतरूपानुगते शक्तिग्रहे तु लाघवात्तद्गतजातावेव शक्तिरुचिता तत्राप्याह-शुक्लेति । सपक्षो भाष्योक्तोऽपि न युक्त इत्याह-युक्तमिति । जगतीतलवर्तिशुक्लादेरेकत्वनित्यत्वांगीकारे । आदिना एकत्वं अभ्युपेत्याप्याह-किंचेकेति । आदिग्राह्यमेवाह-पाचकेति । शब्देष्वित्यर्थः । ननु तत्सत्वे न

प्रतियोगिक्रियागता जातिः शक्या। गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पाकः पाक इति अनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकस्य जातिरूपस्याङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि। डित्थादावपि डित्थादिशब्दगता जातिः। शुकाद्युच्चारणभेदेन डित्थादिपदानां नानात्वात्। तदध्यवसायाच्च। गुणादिगतजातेः परम्परया द्रव्यवृत्तितया द्रव्यबोधनिर्वाहः। साक्षादाश्रयवृत्तिजाति बोधजनको जातिशब्दः। गुणादिद्वारकपरम्परया तद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा, इति न चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः।

एवंच शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणे गुणिनि चाद्ये पुंस्त्वमेवान्त्ये विशेष्यनिघ्नता। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति कोशात्। गुणिनि लक्षणेति तु न युक्तम्। मानाभावात्। लाक्षणिकानां कोशेऽनुपादानाच्च। रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्न गुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम्। जातितद्वतो गुणगुण्यादेश्च समवायः सम्बन्धः।

मानमतआह–गुडेति। याजकादावाहैवमिति। ननु नानेकत्वं तस्येति कथंसाऽतआह–शुकादीति। ननु सिद्धांते न ततस्तद्भेदोतआह–तदध्येति। नन्वत्र पक्षे कथं ततो द्रव्य बोधोऽतआह गुणादीति। नन्वेवंचतुष्टयी शब्दानामित्यस्योच्छेदोऽतआह–साक्षादिति। पर्यवसितमाहैवंचेति। उभयत्रेत्यस्य व्याख्या गुणे इति। परमतं खण्डयति गुणिनीति। ननु शुक्लादीनां गुण्यभेदे विशेष्यनिघ्नता ततो भेदेनोक्तौ तु पुंस्त्वमेवेति फलितं, तथासति रूपादावप्यतिप्रसङ्गोऽतआह–रूपादीति। एवंसर्वं परमतेनोक्त्वा सिद्धान्तमाह–जातितद्वतोरित्यादिना–

समवायोऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ।

इति चरके पतञ्जल्युक्तेः । तत्र समवाय इति लक्ष्यं, अपृथग्भाव इति लक्षणं सच सहैवावस्थानं अयमेवायुतसिद्धिः द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः स सम्बन्धो मतः तेन पृथ्वीत्वगन्धयोर्न स सम्बन्धः । आधाराधेयत्वाभावात् । आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षे शाखेति च व्यवहारात् । स समवायो नित्यः किं सर्वत्र नेत्याह । यत्रेति । नित्यमिति शेषः । तत्र नित्य इत्यर्थः । हि यत स्तत्रानियतोऽनित्यो गुणो नातो नित्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नित्योऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम् । एवंचानेकत्वमप्युक्तमेव । एकत्र द्रव्येऽनेकगुणकर्मादिनिरूपितोऽनेकस्तु न । मानाभावात् । किंत्वेक एव । एतावतैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित् । तदुक्तं कणादेन—तत्वं भावेनेति । तत्वमेकत्वं, भावेन सत्तया

आदिना क्रियातद्वदादि । तत्र तदुक्तौ—सच पृथक्भावश्च । सहैवेति जातितद्वदादेः । द्वितीयपादार्थमाह—द्रव्येति । तथोक्तिस्वरसलब्धमर्थमाहाधारेत्यादि । स इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन सम्बन्ध इत्याह संबन्ध इति । तथार्थफलमाह—तेनेति । अस्यार्थमाहाधारेति । आधाराधेयभावश्च न परसंमत एवेत्याहाधारेति । उत्तरार्धार्थमाह—स इति । अपकर्षानुषङ्गाभ्यामाह—तत्रनित्यइत्यर्थइति । हीत्युत्कर्षेणाग्रिमवाक्यान्वयीत्याह-हीति । फलितमाहैवंचेति । अन्यत्रानित्यत्वे चेत्यर्थः ।

नन्वाश्रयभेदकृतभेदवन्निरूपकभेदकृतभेदोऽपि कुतो नातआहैकत्रेति । एवेन परमतव्यवच्छेदः । केषांचित्नैयायिकादीनां । सत्तयेति । सायथा त्रितयवृत्तिनी न तत्तद्रूपा किन्तु भिन्नैका तथा तादृशः समवायोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं व्यवहारद्वयं तत्प्रयुक्तमतआह

व्याख्यानमिति सद्र्थः।सचापृथक्स्थितिरूपः समवायः स्वरूपेणैतेषां भेदव्यवहारनियामकः। अयुतसिद्धिमूलकाद्भेदारोपाच्चाभेदे व्यवहारनियामकोऽपि पटः शुक्लः पटस्य शुक्लः तन्तुषु पटः पटीभवन्ति तन्तवो वृक्षे शाखेत्यादिव्यवहारात्। तदुक्तं हरिणापि—

तत्तस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका।
एकत्वमिव सा व्यक्ती रापादयति कारणैरिति।

ततः कार्यव्यक्त्यनन्तरं भेदस्य भेदमात्रप्रतीतेः कारणैरयुतसिद्धत्वेनैकदेशास्थित्याऽविभागरूपैरित्यर्थः इति हेलाराजः। तत्र भेदस्यस्कोऽवयवावयविभावो गुणागुणिभावादिश्च संबन्धः षष्ठीवाच्य एत्येतावता समवायस्य सम्बन्धत्वव्यवहारो लोकेऽप्यपृथग्भावारोपात्। तदाश्रये सम्बन्धे समवायव्यवहारः। तत्र च समवायपदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्।

'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते'रिति व्याससूत्रं तु समवायस्यैव साक्षात् संबन्धत्वमित्यर्थ खण्डकं तदर्थस्तु समवायाभ्युपगमादपि नेष्टसिद्धिः। अवयवैरत्यन्ताभिन्नोऽवयवी समवायसम्बन्धेन तैः

सचेति। तेषां गुणगुण्यादीनां एवंच भेदोवास्तवः अभेदस्त्वारोपित इत्याहायुतेति। आदिना पटे तन्तवः। तस्यापीष्टत्वादाह भेदमात्रेति। ननु तस्यसम्बन्धत्वे उभयत्र षष्ठी स्यात्तदभावे तत्रापि षष्ठी कथमतआह तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। ननु समवायस्योक्तलक्षणकत्वे कथंलोके संघे समवायव्यवहारोऽतआह लोकेपीति। प्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्य तत्राप्यभावादाह—तत्रचेति। तत्रापीत्यर्थः। समवायाङ्गीकारे व्याससूत्रविरोधं परिहरति—समेति। खण्डकमिति ननु तत्खण्डकं नाप्युक्तरीत्या तस्य तत्त्वखण्डकमित्यर्थः। तदेवा

सम्बध्यते चेत्समवायोऽपि समवायेनान्येन वा सम्बन्धेन सम्बन्धिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्याप्यन्योऽन्यः संबन्धः कल्प्य इत्यनवस्थेति। समवायस्य समवायिभिः सम्मूर्च्छितावभासादभेदावभासेन न मुख्यं सम्बन्धत्वमतो न षष्ठीवाच्यः सः। संयोगोऽपि न षष्ठीवाच्यः। पदार्थयोजनामात्रहेतुः सम्बन्धो हि षष्ठ्यर्थः। संयोगस्तु नैवम्। तस्य स्वतः पदार्थत्वात्। संयोगं पश्येत्यादिव्यवहारात्। परस्परसंयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेन वस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च। सम्बन्धस्य तु न तत्त्वमिति स्पष्टमेवेति स्पष्टं हरिहेलाराजग्रन्थयोः।

कणादोऽपि 'इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवाय' इति। इहेति इदमितिच यत इत्यर्थः। कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम्। आद्यं मृदि घट इति। अन्त्यं मृद् घट इति। क्रियाक्रियावतोरपि चैत्रो गच्छतीत्यादौ अभेदप्रतीतिः

ह-तदर्थस्त्विति। चार्थमाहापीति। भेदाभेदपक्षे तादात्म्येनैव सिद्धेस्तदानर्थक्यमेवेत्यत आहावयवैरिति। तदसम्भवादुक्तरीत्याआहान्येन वेति। साम्यादित्यस्यार्थोऽत्यंतेति तस्यापि तदादेरपि। इतिरर्थसमाप्तौ। ननु सएव कुतोनषष्ठीवाच्योऽत आह समेति। संमूर्छना संमिश्रणं। प्रसंगादाह संयोगोपीति। अत्रहेतुमाह पदार्थेति। हियतः मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह-संयोगस्त्विति। पदार्थत्वेहेत्वन्तरमाह-परस्परमिति। षष्ठ्यंतस्योभयत्रान्वयः। तत्त्वं उभयं। समवाये परसंमतिमप्याह-कणादोपीति। प्रतीतिद्वयं यतः स समवायः कार्यकारणयोरित्यर्थः। स्तदाहेहेतीति। न्यूनतांनिराचष्टे—कार्येति। क्वचित्तदसम्भवं

प्रत्ययार्थकर्तुः क्रिययाऽभेदेनैवान्वयात् । भेदसम्बन्धस्य शब्दादनुपस्थितेः । अयं समवायो बौद्धशब्दार्थयोरपि वक्तुं शक्यः । अत एव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः । अत्रार्थोऽयं शब्द इति व्यवहारेण तयोरपि आधाराधेयभावसत्त्वात् । विमानखण्डेऽप्युक्तम् । वादमार्गे जयाय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया ज्ञातव्या इति चरके ।

यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यं सम्बन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः । एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावश्चेदप्रसिद्धिः भेदप्रतियोगिकाभावश्चेद्वह्नित्वादिना वह्न्यादौ नीलभेदाभावस्य सत्त्वात् । वह्निर्नील इत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति । तन्न । तद्वृत्त्यसाधारणरूपार्थयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात् । तत्राप्यर्थे रूढिकल्पनायां तु गौरवमक्लृप्तकल्पना च । समवायान्समवैतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशीभवतीत्यर्थ इति वृ-

---

निराचष्टे—क्रियेति । समानाधिकरणे इत्युक्तेरितिभावः । शब्दात्तस्माच्छब्दात् । अन्यथापि तादात्म्यस्य नोपयोग इत्यधिकं ततो लब्धमेवाहायमिति । सिद्धान्तमतेनाह बौद्धेति । शब्दश्चार्थश्चतयोरित्यर्थः । अपिना बाह्यसमुच्चयः । अत एव तत्सत्वे उक्तरीत्या तयोः सम्भवादेव । उक्तबीजमाहात्रार्थे इति । स्थलान्तरस्थपतञ्जल्युक्तिमप्याह—विमानेति चरके । विमानखण्डेऽपीत्युक्तमित्यन्वयः ।

वेदान्तिमतं खण्डयति यत्त्विति । लाघवादाहाभेदश्चेति । तादृश एव व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक एव । एतेन तथातयो र्निवेशेन । तदात्मनो भावस्तादात्म्यमिति व्युत्पत्तेराह तद्वृत्तीति न-

स्तित्याख्यानेनोक्तचरकश्लोकेन च समवपूर्वकेण: तत्र शक्तिः क्लृप्ता। सपदार्थश्च क्लृप्त एवेति न किंचित्कल्प्यम्।

किञ्च भेदतदभावयोर्विरुद्धस्वभावत्वात्। कथमेकत्र स्थितिः नचैकोऽध्यस्तः तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा। आद्येऽयमध्यासः किमाद्यव्यवहारकृदीश्वरस्योत शुक्तौ रजताध्यासवदाधुनिकस्य ?। आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैषम्यम्। अन्त्ये तदध्यासवद्तस्यापि व्यवहारनियामकत्वानापत्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानाद्धर्माधिक्यश्रवणात्। किञ्चभेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूप इति रूपादौ तस्याध्यास एव वाच्य इति तस्याध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरिक्तत्वे तु गौरवम्। किञ्चातिरिक्तोऽपि तत्समनियत इति नाध्यासं विना निर्वाहः। अतिरिक्तोऽसमनियत इति

न्वन्त्यदोषः सिद्धान्तेऽपीत्यतआह—समवायानिति। तत्र अपृथक् भावेपरमते दोषान्तरमाह—किं चेति। तत्वं अध्यस्तत्वं तयोर्भेदाभेदयोः एवञ्चैकत्र स्थित्यसम्भव एव। तदध्येति शुक्तौ रजताध्यासेत्यर्थः। इष्टापत्तावाह–स्वर्णेति। त्वन्मतेतु तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तदभावस्याध्यस्तत्वे दोषमाह–किं चेति। तस्यावश्यकत्वमध्याह भेदाभावइति तस्य अभेदस्य सर्वथेत्यादिः। त्वदिति भेदो वास्तव इति वेदान्तिसिद्धान्तेत्यर्थः। न न्वखण्डपदार्थः सः न तद्रूप इति न विरोधएवेत्येकत्रस्थितिसंभवान्नरूपादावध्यासोऽत आहातीति। सिद्धान्तभङ्गोपिदोष एवेत्याह–किञ्चेति। अनतिप्रसङ्गायाह–तदिति। प्रतियोगितावछेदकेत्यर्थः। तत्समानाधिकरणएवाखण्डः सपदार्थ इति भावः। अध्यासमिति रूपादावित्यादिः। एतद्दोषपरिहारा-

चेदक्लृप्तकल्पनायामत्यन्तगौरवम् । अत्र ग्रन्थे य-
त्पूर्वं बहुशः तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वमुक्तं वक्ष्यते च
तत्परवासनयेति बोध्यम् ।

एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव सम्बन्धो न समवायः। तथाहि। स्वरूपविशेषेषु सम्बन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रियते प्रत्येकरूपेण च सम्बन्धिताप्रतीत्यनुसारात् सम्बन्धत्वेनच तस्य सम्बन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबोध्यता आधारत्वादिनियामकताच तन्तुषु पटः समवेत इति विशिष्टबुद्धेस्त्वयाप्येवमेवोपपाद्यत्वात्। एतेनानेकेषु सम्बन्धत्वकल्पनापेक्षया समवाय तत्सम्बन्धत्वयोः कल्पना लघीयसीत्यपास्तम् । समवायनिरूपितमनेकेष्वनेकसम्बन्धत्वं कल्प्यम् । निरूपकभेदेन सम्बन्धत्वभेदात् समवायेष्वनेकं तत्कल्प्यं समवायश्चेत्यतिगौरवात्। सम्बन्धिभेदेन समवायस्याप्यनेक-

---

याहातीति तदसमनियतत्वेऽप्यनतिप्रसङ्गाय तद्वति यावद्धर्मसमनियतत्वं वाच्यमेवेति बोध्यं। एवं सति स्वपूर्वापरग्रन्थविरोधं परिहरति अत्रेति। एवमन्यत्रापिबोध्यम्।

मीमांसकादिमतंखंडयति-एतेनेति। अक्लृप्तकल्पनायात्मत्यंतगौरवेणेत्यर्थः। सामान्यस्यातिरिक्तस्याभावादाह विशेषेष्विति। अपिना विद्यमानतत्तद्धर्मसमुच्चयः। सचत्समुदितवृत्तिरतएवसंबंधिभेदायाह–प्रत्येकेति। वैपरीत्यनिरासायाह प्रतीत्येति। समवायस्य संबंधत्वेऽपि स्थलविशेषे इदमावश्यकमित्याह–तंतुष्विति। तद्विशिष्टेति–समवायविशिष्टेत्यर्थः। अनेकेषु स्वरूपेषु संबंधत्वेति अनेकेत्यादिः एतनेत्यस्यार्थमाह समेति। अस्यसाक्षात्संबंधत्वाभावादितिभावः तत्संबंधत्वं यश्च कल्प्यः।

त्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्य तु न घटभूतलादिस्वरूपेणा-न्यथासिद्धिः। वियोगकालेऽपि तत्स्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्ट बुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोग इति न दोषः। गुणगुण्यादेः सतः कदाप्यवियोगेन लोकानां विवेकाग्रहात् पटः शुक्ल इति। भेदारोपेण तु पटस्य शुक्ल इति। एवंच घटादिशब्दानां जातिशक्तत्वेऽपि जातिव्यक्त्योर्विवेकाग्रहान्न बाह्याद्यनुपपत्तिरित्यपास्तम्। कदापि सम्बन्धस्य द्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेश्च। अतएव द्रव्यस्वरूपातिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः। तदुक्तं कणादेन—द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यात इति। भावः सत्ता यथा—द्रव्यात्मिका तथा समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादिति तदर्थः।

ननु भाविविषयकशक्तिग्रहो बोधश्च कथं, न सामान्यलक्षणया। तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। नच जातिप्रका-

---

नन्वेवं संयोगस्यापि स्वरूपेणान्यथासिद्धिः स्यादत आह—संयोगेति। नैवं प्रकृते इत्याह—समेति। नचसंयोगस्थलेऽप्यवस्थाविशेष एव संबंधिनोः संबंध इति नदोषः तस्यैव संयोगपदेन व्यवहारात्। अत्रपक्षे प्रयोगद्वयोपपत्तिमाह—गुणेति। यथाविवेकग्रहवतामविभागलक्षणनिमित्तेनाभेदात्पटः शुक्ल इति तथेतिभावः।दोषांतरमाह—कदापीति। अतएव धर्मस्य धर्मिरूपतया अप्रतीतेरेव। द्रव्येति द्रव्यादित्यर्थः।द्रव्यत्वेत्यस्य समायस्येत्यादिस्तदाह—तथेति। तदात्मको नेत्यर्थः। शेषमुभयत्राह्यविलेति। कंचिद्विशेषं वक्तुं संक्षेपेणोक्तमसप्रपंचशंकापूर्वकमाह—नन्वित्यादिना

नैयायिकादिमतं खण्डयति-नसामेति। अविद्यमानेन संबंधिना-संबंधाभावस्योपपादनात्तस्यास्नत्वस्यैवाभावाच्चाह—तदनुपेति।

भूषणादिमतं खंडयति-नचेति। शक्तिग्रहाभावे आह—तद्बोधेति।

रकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वेन तद्बोधनिर्वाह इति वाच्यम्। बोधकालेऽसत्त्वेन तस्य जात्याश्रयत्वाभावात् तत्त्वेनाग्रहाच्च। तादृशेन तेनार्थेन शब्दस्यापि संबन्धाग्रहाच्च। नच सत्कार्यवादे कारणे कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिः सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमित्यस्य कारणरूपेण सत्त्वमित्यर्थात्तस्यमृदादिशब्दवाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दावाच्यत्वात् घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात् तद्ग्रहाभावाच्च।

नन्वेवं शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिः। तदुत्पत्तिकालमेव शब्दसंबन्धेन विद्यमानयोः शब्दार्थयोरवियोगात्तज्जातीये व्यवहारनित्यत्वाच्च नित्यत्वव्यवहाराक्षतेः। अतएव सतः संज्ञासंबन्ध इति वृद्धिरादैच् सूत्रभाष्ये उक्तम्। 'सावर्णिको नाम मनुर्भवान् भुवि भविष्यती'त्यादौ भावित्वेन बुद्धिस्थस्य भावित्वेन बुद्धिस्थसंज्ञाबोधनामिति नदोषइतिचेन्न। बौद्धस्यैव शब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटं कुर्वित्यादेश्च बुद्धिस्थ-

ननु तत्र ग्रहस्यैव निवेशः क्रियते न स्वरूपसतस्तस्येति नायंदोषोऽत आह—तत्त्वेनेति। असंभवादेवेतिभावः(१)अतएवाह—तादृशेनेति असतेत्यर्थः। असंबद्धबोधेऽतिप्रसंगः स्पष्टएवेतिभावः। अतएवोक्तरीत्यैवाह घटत्वेति। तदेत्यादिः। तद्ग्रहेति तत्वेन ग्रहेत्यर्थः। एवं तदा तेनार्थेन शब्दस्य संबंधाभावे। कालमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया। एवेन पूर्वकालव्यवच्छेदः। वियोगेप्याह तज्जातीति। अतएव उक्तरीत्यानित्यत्वादेव।

नन्वेवमपि सावर्णिक इत्यादौ दोप एवातआह सावर्णीति। नन्वेवं घटं कुर्विति न स्यात्तस्य सिद्धत्वादतआह—घटमिति। अत्रदोषमाह

(१) असंबद्धत्वादेवेति पाठान्तरम्।

घटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः ।

यदि तु यत्र क्रियापि बुद्धिस्थैवोपाद्यत्वेन प्रतीयते कसं घातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वाहो नान्यत्र । किञ्चास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्संबन्धाभावादनुपपत्तिः। मार्ष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधानानुपपत्तिश्चेति विभाव्यते तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहरिष्यमाणे लक्षणया यस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी तं कुर्विति तदर्थः । सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहरिष्यमाणत्वादेरनुपपत्तिः ।

यद्वेदृशबौद्धस्यैव शाब्दविषयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः । एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधानमप्युपपन्नम् । वयनमपि बौद्धमेवेति बोध्यम् । 'इग्यण' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । वृद्धिरादैच् इत्यादौ तु सर्वेषां शब्दानां नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेषूक्तरीत्या शक्ति-

---

विधाविति ।आद्ये दोषमाह–किंचेति ।एवंच सर्वत्रानिर्वाहः। तस्य सार्वत्रिकत्वेप्याह–किंचास्येति ।बुद्धिस्थशाटके अनुवादे लक्षणा नविधावित्याद्यदोषमुद्धरति–घटादीति ।नन्वसति तदपि कथमत आह–सत्कार्येति ।चस्त्वर्थे। अनुवादेपि लक्षणाभावजलाघवादाह–यद्वेति। ईदृशस्य तत्पदव्यवहरिष्यमाणस्य द्वितीयदोषस्य प्रागुक्तयुक्तिभिरभावं मनसि निधाय तृतीयचतुर्थावुद्धरति क्रमेण बौद्धेत्यादि । एवमेव तयोस्तदग्रहादेव ततएवाह वयनमिति । स्पष्टमिति। 'अस्य सूत्रस्यशाटकं वय यदि वातव्यांनशाटकोऽथशाटको नवातव्यस्तेन मन्यामहे सवातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति तत्रोक्तं। नन्वेवमनेनैव प्रकारेण सिद्धे वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यासंगतिरतआह वृद्धिरादैजिति।

ग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रं तु साधुत्वाख्यानमात्रमिति प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्।

किंच विद्यमानेषु घटेषु गृहीतशक्तिकस्य भाविघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघटसादृश्यात्तत्र तत्पद्शक्तिग्रहस्तद्बोधश्च। घटो नष्ट इत्यादेरपि तत्पदव्यवहृतो नष्ट इत्यर्थो बोध्यः।

इदं तु बोध्यम्। यत्र कयाचित्संज्ञयोपस्थितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते यथैच्शब्देनैकारौकारावुद्दिश्य वृद्धिसंज्ञा तत्र प्रदेशेषु वृद्धिपदादैच्त्वेनैव तयोर्बोधः। अतएवानुदात्तङित इतिसूत्रेऽनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य तङानौ द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा नवानां तदर्थत्वेनात्मनेपदत्वेन बोधे एकत्वेन च द्वावर्थावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐच्त्वमैच्पदं जातिविशेषो वा इत्यन्यदेतत्। एवंच वृद्ध्यादिपदानां नपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। यत्र प्रवृत्तिनि-

---

नचैवं शास्त्रानर्थक्यमतआह शास्त्रंत्विति मात्रमितितन्मात्रपरमितितन्मात्रपरमित्यर्थः एवंचोपायस्योपायांतरादूषकत्वान्नतदसंगतिरितिभावः। बौद्धपदार्थानंगीकर्त्तृमतेपि सामान्यलक्षणां विना निर्वाहमाह किंचेति। तुल्य न्यायादाह-घटो नष्ट इति। लक्षणानुवादिनाशप्रतियोगित्वमपि तथा व्यवहृतस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादव्याहतमिति भावः

विशेषमाहेदंत्विति। अत्र मानमाहातएवेति सूत्रे। इत्यस्य प्राप्नोतीत्यत्रान्वयः। अनुगममाहात्मनेइति। संज्ञाशब्दत्वादितिभावः। ननुतत्वं किमत आहैच्त्वमिति। चतुष्टयीपक्षे संज्ञाशब्दत्वादाहैच्पदमिति त्रयीपक्षे आह-जातीति। आद्यऐच्पदमैकारत्वकारनिरूपितमध्यगत्ववति शक्तमित्याकारः शक्तिग्रहः। अंत्ये एतन्मानसिद्धैच्त्वजातिमत्सु शक्त-

भित्तान्तरासंभवस्तत्रैव पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । यथा भादिपद इत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थः न तु प्रत्ययार्थः । प्राधान्यापत्तेः । खागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययं तद्बोधाच्च । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च । अतएव स्वमोर्नपुंसकात, ह्रस्वो नपुंसके, नपुंसकस्य झलच, इत्यादि सूत्राणि संगच्छन्ते । तस्माच्छस इत्यत्र पुंसीत्यस्य पुंल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः । स्त्रियामित्यस्य च तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेऽपि लिङ्गेत्यस्यापि तत्र वर्तमानादित्य-

---

मिति शक्तिग्रह इति तत्तत्प्रकारको बोध इतिस्पष्टं वृद्धिरादैजित्यत्र कैयटे । एवमन्यत्रापि बोध्यं शक्तिग्रहस्तूक्तरीत्यैव । एतेन तथाल कलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यन्यत्रेति गुरुमंजूषादावित्यर्थः । यत्तु अत्रपक्षे पुंल्लिङ्गस्यावाच्यत्वेपि नदोषः तत्तल्लिंगताभ्युपगमात् लिंगबोधिका चप्रथमा लिंगे प्रथमेत्युक्तेः । नचघटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः । यदुत्तरप्रथमापुंल्लिंगबोधिका तदुत्तरप्रत्ययस्य तत्र लिंगे लक्षणाभ्युपगमात् । कचित्स्त्रीप्रत्ययोपि तद्बोधकः । अतएवस्त्री इयतीत्यादौ प्रकृतिं विनापि तद्बोध इति भूषणकृदादयस्तत्रेत्याहैवामिति । जातिगुणादिवदित्यर्थः। प्राधेति। व्यक्तिशक्तावपि स्त्रीतादात्म्यापन्नाजाबोध एवानुभवसिद्धो नत्वजातादात्म्यापन्नस्त्रीबोध इतिभावः । प्रत्ययंटाप्ङीबादिकं। नन्विदं तुल्यामियतीत्यादावत आह लिंगेति । एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तत्वमित्यपि तदुक्तमपास्तं अतएव तस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव

यत्तुतस्मादित्यनुशासनानुरोधात्तस्य प्रत्ययार्थत्वमिति तत्खंडयति–तस्मादिति। स्त्रियामित्यधिकृत्यैव टाबादिविधेस्तथेतितदुक्तिं खंडयति-स्त्रियामिति । चस्त्वर्थेएवमन्यत्रापीत्याह–प्रातीति॥आदिशब्दः प्रकारे तेन द्वितीयाया अपिसंग्रहः अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापिबो-

र्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थत्वाभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः।

ननु 'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत' इत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् खट्वादौ टाबाद्यनापत्तिः। किंच दारानित्यादौ नत्वं न स्यात्तदर्थस्य पुंस्त्वाभावादितिचेद्। अत्रभाष्यकृतः। सत्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्,अपचयःस्त्रीत्वं, साम्यावस्थारूपास्थितिमात्रं नपुंसकत्वम्, इति। अतएव 'सामान्येनपुंसक, मित्युद्घोषः। उत्कर्षापकर्षसत्वेऽपि साम्यावस्थारूपास्थितिमात्र विवक्षायां नपुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयस्य पदार्थमात्रे सत्वादिदं केवलान्वयि इयं व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इत्यादिव्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिवद्धप्रसरत्वात् अर्थनिष्ठंच तत्।

तथाचभाष्यम्। 'एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति पुष्यस्तारका नक्षत्रमितिशब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमर्थनिष्ठम्। कुटी कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेददर्शनाच्चेत्यर्थ इति कैयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये रूपरसस्पर्श शब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। नहि रूपादयः शब्दगताः। पुंल्लिङ्गः शब्द इति तु

धाश्रलक्षणेतिभावः। यद्यप्यारोपेण निर्वाहस्तत्र मानं च रात्रान्हाहा इत्यादिलिंगानुशासनमितिकेचित् तथापि सिद्धांतमाहात्रेति। अतएवेत्यस्य तृतीयाविवक्षयैवेत्यर्थंसूचयन्नाहोत्कर्षेति विशेषमाहैतदिति मात्रं कात्स्न्ये कैयटमाहपुष्य इति एकस्मिन्नेवार्थे इत्यादिः। अनेनाद्यहेतुर्विवृतः द्वितीयंविवृणोतिकुटीतिभाष्ये—तत्रापि शब्दानां गुणानांअतएवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह नहीति। इतितु इत्यादितु

वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यम् । अर्शआद्यजन्तं वा तत् । आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मेति व्यवहारोपपत्तिः । नचोपचयादेर्विरुद्धस्य नैकत्र समावेश इति एकस्य द्वित्रिलिङ्गतानापत्तिरिति वाच्यम् । कोशभाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात् । उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतम् । नहि कश्चिदपि स्वास्मिन्नात्मनि क्षणमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते इति भाष्यात् । क्षणिकत्वेऽपि न व्यवहारहानिः । तत्र कश्चिच्छब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थ एव शक्तः कश्चिल्लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित्त्रितयविशिष्टे इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् ।

भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
यद्यद्धर्मं गतामिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षते ।

इति हर्युक्तेस्तेषां प्रयोगादपि निर्णयम् । अत्रश्लो-

नन्वेवमप्यविकारिण्येतदभावेनात्मेत्यादौ दोषोऽतआहात्मनीति ननु गुणानां क्षणिकत्वेन युगपत्तथा व्यवहारो न स्यादत आहोपेति । तेषां गुणानामिति भाष्यात्क्षणिकत्वावश्यकत्वेपि इतिहेतोर्नव्यवहारहानिरित्यर्थः। चस्त्वर्थे एवेन व्यवहारकाले तत्सत्तानिरासः अनतिप्रसंगायाह तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः। प्रागुक्तरीत्या न्यूनतांनिराचष्टे भावेति । भावः पदार्थः पदार्थेष्विततिविषयसप्तमी । धर्मे इति तेषांशिष्टानां न्यूनतांनिराचष्टेऽत्रेति

यत्तुभूषणकृतालिंगस्यार्थनिष्ठत्वेचेतनेवक्ष्यमाणरीत्यानिर्वाहेऽप्यचेतने मध्वादौ व्यवस्था नस्यादितिशब्दनिष्ठमेवतद्भाष्यसंमतमिति तन्नेत्याह—एवमितितद्वदित्यर्थः । विशेषमाह—तत्रेति तस्मिन्सती-

के शब्दार्थौ द्विविति लिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्।

सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा।
सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते॥

इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वाविशिष्टतया मकरन्दादिकमेवोच्यते पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां वृध्यादिवच्छास्त्रीयः संकेतः अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेय इतिभाष्यात्। तत्र टिघुभादिवल्लघ्वी संज्ञा युक्तेति गुरुसंज्ञाकरणान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्गं निमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्तावपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च तत्र लौकिकेऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्संभवेतु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्रीयाविशिष्टे लौकिके नतु केवललौकिके नापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि

आविर्भावतिरोभावस्थितिश्चेत्यपायिनः।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः॥

त्यर्थः। आश्रयणेसंज्ञाकर णान्यहेतुमपि संभवादाह पुंसादीतिपाठः एवमग्रेपि। एवंचकर्तव्यत्वेनाभिमतत्वान्नदोषः व्यवस्थामाहतत्रेति तयोर्मध्येअत्रतच्छब्दसंकेतनोपजीव्यत्वेन तस्य प्राबल्यादाह—लौकीति शास्त्रीयेएवेति। यथाश्विगांपशुनेत्यादिप्रयुक्ते नाभावादिकं पुंपशावाह तत्संभवेत्त्विति। हरिरपीत्याहेत्यन्वयः यथाश्रुताप्रतीतेराह-तत्रेतिहरिपद्ये चस्य मिथः समुच्चायकत्वेपितदग्रेलौकिकलिङ्गसमुच्चायकेनापिविशिष्टस्य तत्रनियामकत्वं सूचितं अत्रा·

इत्याह। तत्रापिनेदं सूचितं। अपायित्वं प्रतिक्षण-नश्वरत्वं। अतएव पशुना यजेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न स्त्रियायाग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्व-स्येत्यस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः। 'पश्वानतायुं' 'पश्वा-नये'ति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थक-त्वाभावनिर्णयात्। 'छागो वा मंत्रवर्णा'दितिषष्ठांत्या-धिकरणन्यायेन छागरूपपशुविशेषग्रहण इव मंत्रव-र्णस्य लौकिकपुंस्त्वविवक्षायां तात्पर्यग्राहकस्य स-त्वाच्च। 'छागस्य वपाया' इति मंत्रे छागस्येत्यस्य छागभिन्ने इव स्त्रियामसंभवात्। अदन्तछागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वसमानाधिकरणपारिभाषिकपुंस्त्वविशि-ष्टे शक्तेः। यथासारस्वतौ मेषावित्यत्र तद्धितप्रकृतिः शब्दः स्त्रीलिंगः पुलिंगो वेति संदेहे 'संदिग्धेषु वा-क्यशेषा'दितिन्यायेन 'एतद्वैदैव्यमिथुन'मित्यर्थवादा-

---

यित्वं न घटादिवर्तिकंतु सांख्यमतेनेत्याह प्रतीति। अतएव तत्राविशि-ष्टे एव कार्यादेव। पुंस्त्वस्य शास्त्रीयस्य तत्वप्यनिर्बाहादाह तत्रेति। त-स्यापीत्यर्थः। ननुपश्वर्थस्य नित्यपुंस्त्वादिदमयुक्तमेवात आह पश्वे-ति। स्पष्टमाह पश्वेति। लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वादाह पुमर्थकत्वाभावेति। नन्वेतावता पूर्वपक्षोपपत्तावपिनासिद्धांतोपपातिस्तत्र तद्विवक्षायां मा-नाभावादत आह छागोवेति। मन्त्रेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः त-देवोपपादयति छागस्येति। छागत्वसत्वात्। अत्रहेतुमाहाकारान्तेति स्त्रीव्यक्तावप्रयोगेणेतिभावः। उक्तरीतिरन्यत्राप्यावश्यकेत्याह यथे-ति। मेषावित्यस्य भवत इतिशेषः। संदेहे इति सरस्वत्यैचरुमिति द्वयो-रपि दर्शनादिति भावः। ५ कृतिप्रकृतैरिति भावः। तत्सामग्रीमाहपुंस्त्वे-ति। जातिपक्षाद्युक्तरीत्याहधर्मितेति। धर्मितावच्छेदकत्वं चतदाश्रयनि-ष्ठविषयतानिरूपकत्वं घटादिपदजन्यबोधे लिङ्गभानानिर्वाहायाह धर्मि-

दैकशेषेण द्वयोर्ग्रहणंनिर्णीयते शास्त्रीयमपि लिंगं-
लौकिकलिंगवत् शाब्दबोधे भासते तथानुभवात् ।
पुंस्त्वविशिष्टो घटो घटपदशक्य इत्यादिप्रकारेणश-
क्तिग्रहः । धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमा-
नाधिकरणत्वेन विशेषणत्वेन वा शक्तिग्रहविषयस्य
बोधविषयत्वं फलबलादिति नातिप्रसंगः। एतेनं शब्द-
निष्ठं लिंगमित्यपास्तं । उक्तभाष्यविरोधात् । अ-
र्थे तदन्वये संबन्धगौरवाच्च पुंयोगादाख्यायामित्याद्य-
स्वारस्याच्च । लौकिके लिंगेऽर्थवृत्तिताया एव क्लृप्त-

तावच्छेदकसमेति ।

भूषणोक्तिं खण्डयति—एतेनेति । इत्थंहि तन्मतं शब्दनिष्ठमेव पारि-
भाषिकंलिङ्गंपुल्लिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारस्यासति बाधके गौणत्वा-
योगात् । तत्र पुंस्त्वस्य नाभावः स्त्रीत्वादेष्टावादिकं द्योतकं । तच्च शब्द-
निष्ठमशब्दवाच्यमर्थंपरिच्छेदकतयाऽन्वेति । लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थ-
विशेषवाचकतायालिङ्गानुशासनशास्त्रसिद्धत्वात्स्वाश्रयवाच्यत्वसम्ब-
न्धेन लिङ्गस्यार्थे व्यावर्त्तकत्वोपपत्तेः । अतएव प्रयोगनियमोपि । भा-
षितपुंस्कादित्यपि अर्थभेदेनैव शब्दभेदादुपपन्नं । लिङ्गभेदस्तु न भे-
दप्रयोजकः । एकः शब्दोऽयं द्विलिङ्ग इत्यादिव्यवहारादुक्तसम्बन्धेन
पुंस्त्वविशिष्टो भाषितो येनेति बहुव्रीहिः । एवंच पशुनेत्यत्र पुंस्त्वस्य
परिच्छेदकत्वान्न पशुस्त्रिया यागः—

नचपशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्पदार्थादिशब्दोदित लिङ्गवत्साधा-
रण्यात्कथं स्त्रीपशुव्यावृत्तिः । ऋग्वेदे तथा प्रयोगदर्शनात्पशुनेति पुं-
स्त्वस्य विवक्षितत्वमिति निर्णयेनत्वेतस्य नित्यपुंस्त्वाभावनिर्णयात्
छागोवेति न्यायेन निर्वाहाच्च । यथा सारस्वतावित्यत्रेति । एतेनेत्य-
स्यार्थमाहात्केति । एकार्थेइतीत्यर्थः । सम्बन्धेति स्वाश्रयवाच्यत्वेत्य-
र्थः। नन्वेवं सूत्रस्य कागतिरत आह—न पुंसकेति । तदेतितदारोपाच्चे-
त्यर्थः । हरिकैयटाविति पाठः । कैयटोहरिश्चेतिवा एवं ह्रस्वो नपुंस

त्वाच्च। नहि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्तीति स्वमोरिति-सूत्रे भाष्याच्च। नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तदभेदाच्च शब्दस्य नपुंसकत्वमिति कैयटहरी इत्यन्यत्र विस्तरः।

वैशेषिकास्तु पुंस्त्वादयो जातयः

तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥१॥

इतिहर्युक्तेः। परस्परंविरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः सहपरस्परमविरुद्धा एताः समवस्थिता इत्यर्थः केषांचिद्वैशेषिकाणामितिहेलाराजः। अतएवेदं वस्त्वयं पदार्थः इयंशक्तिरिति व्यवहारः सर्वत्र। क्वचिच्छब्दान्यत्वेन लिंगा नियमो यथा पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति क्वचिदर्थविशेषेणानियमः यथा महत्त्वयुक्तहिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेव। हिमानीअरण्यानीति। यथा-ह्रस्वोपाधेः कुट्यादेः पुंस्त्वमेवेति कुटी कुटीरइति

यद्यप्येते शब्दा भिन्ना एव तथापि लाघवेनान्वाख्यानाय हिमादिशब्दं सामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम्। एतद्व्यंजकंच चेतनेषु स्तनकेशादि। अचेतने तु प्रयोगादवसितस्यास्य समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वं, यथा आपो दारा इत्यादौ निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे धर्मभेदाश्रय बहु-

---

के इत्यादावपि बोध्यं। तदाहेत्यन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः। अतएव ताभिरविरोधादेवव्यवस्थामुक्तरीत्यैवाह क्वचिदिति। उक्तमेव शब्दांतरेणाह क्वचिदिति। भेदज्ञानायाह कुटीति ॥

उक्तयुक्तेर्वैयर्थ्यं परिहरति यद्यपीत्यादिना। करणात् पाणिन्यादिना अवेति बोद्धस्येत्यर्थः। उक्तमेवसदृष्टान्तंविशिष्याह यथेति। तज्जाति-

त्वाध्यवसायाद्वहुवचनं। तथा बहिरसत्त्वेऽपि तस्य स्व- द्वादावारोपेण शास्त्रीयं कार्यं। भाष्ये संस्त्यानप्रस- वादिपदेनापि उत्पत्तिनाशस्थितयः नित्यानामनित्या- नां वा भावानामनौपाधिकं निजं तत्वं स्थितिर्नपुंस- कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वं, वि- नाशोऽवयवानामपचयः स्त्रीत्वम्।उपाधिसंसर्गेण तु नि- त्यस्याप्युत्पत्तिविनाशाविति पुरुषश्चितिरित्याद्युप- पत्तिः।

एतच्चारोपितं सर्वदा सर्वव्यवहार निर्वाहकं। अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानं प्रत्यभि- ज्ञाविषयो यद्रूपं तदेव स्थितिः। एवं लिङ्गेष्वप्यु- पाधिसंसर्गेणैतत्कल्पितमिति स्त्रीत्वं स्त्रीतेत्यादेरुप पत्तिः। शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थ एवार्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गजातियोगः। गोत्वा- दयोऽपि भावजातिसामान्यशब्दैर्लिङ्गोपाधय एवा- भिधीयन्त इति सर्वत्र लिङ्गजातिव्यवस्था।

ननु गोत्वादिभिरविरोधः कुत इति चेन्न। भिन्न- जातीयेष्वपि स्त्र्याद्याकारबुद्धेरनुगमात्। तदुक्तम्—

स्वरूपमेव भाष्योक्तमिति नताद्विरोधोपीत्याह भाष्ये इति। लौकिक- क्रमेणाहोत्पत्तीति। त्रयाणां विवक्षितस्वरूपं यथा कथं चिदाहनित्या- नामिति। ननुनित्येउत्पत्यादिकं बाधितमत आहोपाधीति। एतच्च उत्पत्त्यादिक च प्राग्वत्। नन्वनित्यस्थले न सार्वकालिकीस्थितिरत- आहानित्यानामपीति। एवमितियथानित्यादावारोपितंतद्वदित्यर्थः। एवंच लिङ्गेष्वपि लिङ्गरूपजातियोग इतिभावः। एतच्चेत्याद्युक्तमेवा- हशब्देति। लिङ्गरूपजातीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तत्र त्रिषु प्रसिद्धेः सा- मान्यादावुपपादयतिगोत्वेति। हर्युक्तौशङ्कतेनन्विति। तत्संमतिमेवा-

हस्तिन्यां वडवायांच स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ इति ॥

आदिपदेन गुणकर्मसामान्यादिः। अत्रापि कश्चिदेकलिङ्गः कश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिप्रक्रिया पूर्ववदेवेत्याहुः।

एतत्तु अन्योन्याश्रयग्रस्तं लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयवतां लक्षणैकचक्षुष्कानां प्रयोगाध्यवसितलिङ्गारोपेण शास्त्रीयं टाबादि तच्छक्तिग्रहपूर्वकं च प्रयोगात्तदवसाय इति। बहुत्वन्तु तत्रावयवेषु धर्मेषुच संनिहितमिति तदारोप इति ततोऽत्र वैषम्यं स्पष्टमेव। अत एव भाष्ये सांख्यमतेनैव संस्त्यानप्रसवौ निरूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेव तच्छक्यमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमाविधायके जातिव्यक्तिरूपद्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य यथाकथञ्चिच्छक्तिग्रहविषयोऽपि तदर्थ इत्यभिप्राय इत्याहुः।

ह—तदुक्तमिति। अत्रापिमते इदं दूषयति एतत्विति। प्रागुक्तदृष्टान्तं विघटयति। एवेनोक्तमतव्यवच्छेदः। किञ्च जातिरूपत्वे सकलभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। तदाहदिगिति।

ननु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वे त्रिकस्य प्रातिपदिकार्थत्वलाभेन एकं द्विकमित्यादिपक्षाणां कागतिरत आहैकमित्यादि। एवेन तदन्यतरस्यैव व्यावृत्तिर्नतु लिङ्गस्य। लिङ्गस्यपृथगुक्तेराहजातीति धर्मितेति। प्रागुक्तरीत्याआह यथाकथं चिदिति। दीक्षितादिमतमाह संख्येति। अन्वयव्यतिरेकादिति भावः। अंशेसिद्धान्तमाहपरेत्विति सएवेत्यर्थः। तथाप्रत्ययत्वेन तदिति। तथाच तद्बोधकारणत्व·

संख्याकारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके। परे तु संख्याऽपि प्रकृत्यर्थः। दधिमधिवित्यादौ विनापि प्रत्ययं तत्प्रतीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पने गौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषाय। तथागृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि तद्बोधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवहारानुसारेण तात्पर्यवशात्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचित्तु संख्यामात्रं विभक्त्यर्थः कारकान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तम्।

वाचिका द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः।
यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधाशक इति॥

नच पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब्जन्योपस्थितिर्हेतुरिति विलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधेन सुबर्थविशेष्यकबोधस्य खपुष्पायमाणत्वात्। सर्वेचैते पक्षा अनभिहितसूत्रभाष्यादौ स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येव

स्य तत्राप्यावश्यकत्वेन कल्पाभावइति तदेवयुक्तं। नन्वेवमतिप्रसंगोऽत आहातीति। तथा प्रकृत्यर्थएव शक्तिमत्कारकमिति पक्षे दुर्वचमिदं तस्य प्रकारतापत्तेरित्यरुचिः केचिदित्यनेनसूचिता।

भूषणादिमतमाह केचित्त्विति। मात्रमवधारणे अत्रकारकं चशक्तिरूपं। अत्रारुचिबीजन्तु तस्याः प्राधान्यापत्तिरिति अत्रमानमाह तदुक्तमिति हरिणेतिशेषः। सिद्धान्तमाह यद्वेति। शक्तिः कारकमिति (हरिणेतिशेषः। सिद्धांतमाह यद्वेति। शक्तिः कारकमिति) सिद्धान्तं आह नचेति। रितिविलीति पाठः। इत्यादीतिपाठे आदिनाविशेषः कार्यकारणभावः। हेतौहेतुमाह जातीति। पञ्चकपक्षे इत्यादिः। उक्त पक्षाणांनिर्मूलत्वमपाकरोति सर्वेचैते इति। आदिना सरूपसूत्र-

ज्याय।। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रे यथा शब्दभानं तथोक्तम्।

केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवेति पक्षेऽपि अनुभवबलाज्ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः। यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञाने भानमिति तन्न। प्रत्यक्षे शब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य तस्य व्यवसाये भानासम्भवात्। अनुव्यवसाये त्वेवं तज्ज्ञानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः। पटदिति कुर्वित्यादावनुकरणे भुवावुगित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्ये ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यानुकरणयोर्भेदसिद्धेरन्त्येऽर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्।

पाणिनिरप्याह। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति। अत एव वृत्त्यर्थावबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुबाद्युत्पत्तिः। तदुक्तं 'मतौ छ' इतिसूत्रे भाष्ये योऽसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते स छप्रत्ययप्रकृ-

---

भाष्यादिसिद्धान्त माहतत्रेति। तयोर्मध्य इत्यर्थः। एतेन यद्यपिलिंगादीनां त्रयाणां प्रत्ययवाच्यता ऽन्वयव्यतिरेकादितो युक्ता। तथापि प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ तत्प्रतीतेर्लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च प्रकृतेरपि तत्र शक्तिः कल्प्यते। तथाच वाचकताग्रहस्थलपवतेषामुपस्थितिः सम्भेदे चोभयतोपि। अतएव वाचिका इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। उक्तहेतुहेतुमद्भावविलयस्तु न विभक्तिद्योत्यार्थमादायोपपत्तेरितिभूषणोक्तमपास्तं। तदाहेत्यलमिति।

मात्रंकात्स्र्न्ये। शब्दभाने मतान्तरमाहकेचित्त्विति। नदोषः नातिप्रसङ्गः। दीक्षिताद्युक्तिं खण्डयतियत्त्विति। प्रत्यक्षे व्यवसाये। तामेवाहार्थेति। अत्रारुचिबीजं तूक्तरीत्यातज्ज्ञानसम्भवे तस्यास्तत्त्वकल्पने गौरवमिति। विशेषमाह पटदितीति। लौकिकमिदं। शास्त्रीय-

तेरस्यवामशब्दस्यास्यवामीयमित्यादौ पदार्थः। अतएव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरिति । क्वचिदनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शाब्दबोधेऽन्वयस्तात्पर्यवशात् वृत्तिज्ञानस्यानुकरणाजन्यशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् । अत एव भूसत्तायामित्यादौ विभक्त्यनुत्पत्तिः । वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात् । तदुक्तं तत्रैव कैयटेन । अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं, भवतीति। भाष्येऽपिवेदस्थोऽनुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयोरन्यत्वमिति प्रश्ने ओमित्याह । आम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वादित्येवोक्तम् । तस्य क्वचिदभावेन न सतत्र हेतुरिति तदाशयः । यद्यपि ।

आम्नायशब्दानभ्यासे केचिदाहुरनर्थकान् ॥
स्वरूपमात्रवृत्तींश्च शिष्याणां प्रतिपादनइति ॥

माहभुवइति। ननु तयोरभेद एवेति कथन्तत्वमतआहाद्येइति । अतएव तत्र तस्य बोधविषयतानिर्वाहार्थं शक्तिस्वीकारोदव ॥ आम्नाये वेदे । प्रातिपदिकात् तत्वात् । क्वचित्तथापाठ एव यद्वा कात् तस्मात् एनेना नुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षाऽभेदविवक्षा चेतिदीक्षितादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं । तदेव ध्वनयन् तत्रैव प्रकारान्तरं क्वाचित्कं दुर्बलमाह क्वचिदिति । पकं अनुकार्यशब्दस्य । नन्वेवं वृत्त्याविषयत्वेन कथं ततस्तद्बोधोऽतआह तथोपेति । व्युत्पत्तिभेदंसूचयन्नाह वृत्तीति । अत्रमानमाहातएवेति । अस्यार्थमाह वृत्येति। तदपि क्वचिदित्याद्युक्तमपि । अपिनोक्तसमुच्चयः । तत्रैव मतौइत्यत्रैव वर्णानुपूर्वीति प्रतीकं धृत्वा । आम्नायवदत्रनेत्याहानुकरणमिति। अत्र भाष्यसंमतिमप्याह भाष्येऽपीति उक्तद्वयेऽन्वयः । एवव्यवछेद्यमाह नात्विति । तावतापि कथं प्रकृतलाभोऽत आह तस्येति । अर्थस्येत्यर्थः ।

तथाप्यर्थे तात्पर्याभावमात्रं । तत्र देशकालादि-नियमस्तु तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम् ।

केचित्तु भूसत्तायामिति निर्देशात्क्वचिद्विभक्त्य-नुत्पत्तिः । सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न । किन्तु वाचक-सादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चरितशब्दादपि बोधः । प्राग्दी-व्यत इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमुक्त मेकदेशविकृतमनन्य-वदिति, तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वत्तदर्थोपस्थापकं, अत एव दीव्यच्छब्देनैव दीव्यतिशब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति । गामुच्चारयेत्यादेश्च गोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः । उच्चारये-त्येतत्समभिव्याहाराच्छब्दपरता तत्परत्वेऽप्यात्वादि-

---

उक्तभाष्ये भट्टविरोधं परिहरति । यद्यपीत्यादिना । अभ्यासे वोपणे च नकेचिदाहुरित्यस्यानुषंगः । इतीत्यस्य भट्टैरुक्तमितिशेषः । अत्र-अभ्यासेउक्तप्रकारे दुर्बलत्वमेव प्रकटयन्नाह केचित्त्विति । उक्तरी-त्या भुव इति वत्तस्यार्थवत्त्वेपीतिशेषः ।

ननूक्तरीत्यानिर्वाहे किमर्थं ज्ञापकाश्रयणमतआह सादृश्यादि-ति । दोषस्य प्रागुक्तस्य स्पष्टत्वादेतेन तथाकैयटोक्तमपास्तं । क्वचि-त्प्रकारांतरमप्याह किन्त्विति । अत्रमानमाह प्रागिति । अनन्यवदित्य-स्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्य त्वाभावः सुतरां । अतएव तादृशादर्थबोधः अन्यथा शक्ततावच्छेदकानु पूर्व्यज्ञानात्तस्तो बोधो नस्यात्तत्फलितमाह तद्वदित्यर्थः । तेन अतिदेशेन ।

अत्रारुचिबीजं तु अनेनैव निर्वाहे वृत्यभावादेव तदभावे सिद्धे तद्वाक्ति देशाश्रयण मप्यफलमिति । यत्तुतत्र विकृतस्यैवो च्चारणापत्ति स्तादृशस्यैव श्रोत्रेणोपस्थितेरिति तन्न तात्पर्यवशाद्विकृतस्यै व शब्दादुपस्थितेस्तदध्वनयन्नाह गोशब्दमिति इत्याद्यर्थः । एतेन तवापि तस्यावश्यकत्वेन पूर्वमतमेव युक्तं न निर्देशाश्रयणमि ति सूचितम् ।

नन्वेवं गौणत्वादात्वादि न स्यादतआह तदिति । तस्य पदकार्यविष-

प्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । तत्र स्वंरूपमित्यनेनार्थशब्दयोरुभयोः शक्तिबोधनेऽप्यर्थे कार्यस्य बाधे शब्दस्य विशेष्यता यथाग्नेर्ढगित्यादौ । अन्यथा विशेषणता, शब्दस्य विशेष्यत्वे चार्थो विशेषणं । वृद्धिरादैच् इत्यादावपि संज्ञापदानां पदपरता वृद्ध्यादिपदाभेद आदैजादिपदार्थे विधेयः । आदैचां ज्ञातत्वात् । एतेन विपरीतोद्देश्यविधेय भावः परास्तः । प्रसिद्धवृद्धिपदार्थाभेदस्य तत्र बाधाच्च । सर्वनामानीत्यादौ महासंज्ञाबलादर्थपदोभयपरता गणपठितसर्वादिषु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थविशिष्टसर्वनामपदाभेदो विधेयः । गणपठितत्वं च गणपठित शब्दबोध्यत्वं, नच ज्ञाने शब्दभाने सर्वपर्यायाणां भानापत्तिर्विनिगमनाविरहादिति वाच्यम् । शाब्दे उपस्थितस्यैव पदस्य भानेनादोषात् । प्रत्यक्षादौ उपस्थितयावज्ज्ञाने बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

यत्वात् । यथाचैतत्तथा परिभाषेन्दुशेखरेप्रतिपादितंतदाहेत्यन्यत्रेति तयोर्मध्ये भुव इत्यादावित्यर्थः । अन्यथा तत्र तस्याबाधे । आद्ये अर्थस्य नेत्याह शब्दस्येति । अन्यत्रापि तत्वमाह वृद्धिरिति संज्ञेति वृद्ध्यादीत्यर्थः । तदाह वृद्ध्यादीति एतेन तेषां ज्ञातत्वेन । ननु कुतस्तेषां पदपरत्वमत आह प्रसिद्धेति । विशेषमाह । सर्वेति । तएवतु ननु गणपठितानामनुकरणत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाभावः प्रयोगस्थानां च न गणपाठ तत्त्वमिति सूत्रासंगतिरेवात आह गणेति । एवं भूवादिसूत्रादावपि वोध्यं । शब्दभाने इति सिद्धांतमतेन, कोचिन्मतेन वा प्रागुक्तेन । तत्र द्वितीयस्यायं भावः वृत्त्या नुपस्थितावप्यभिहितान्वयवादे वृत्तिं विनैव यथाकांक्षादिवशात्संसर्गस्यभानं तथा शाब्दज्ञानसामग्र्यैव तात्पर्याकांक्षादिवशाच्छब्दस्यापि स्वातंत्र्येण विशेषणत्वेन वा भानं ।

केचित्तु सर्वशब्दानां तत्तच्छब्दस्वरूपमेव प्रवृत्ति-निमित्तम्। अथ कस्माद्गौरित्युच्यते गौरित्येव हि गोर्गवि वर्तते इत्यौक्थिक्यथा इति निरुक्तात्। यद्वा स्वरूपं जात्यादि चेत्युभयं प्रवृत्ति निमित्तमित्याहुः। अनुकरणत्वं च शब्दमात्र तात्पर्यकोच्चारणविषयत्वं, पदार्थ विपर्यासकृत् इति समभिव्याहारे गौरित्याहेत्यादौ नवेति सूत्रभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वे विशेषणतयार्थ-भानेन शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत एव गौरा-नयेति परेण प्रयुक्ते इतरः सम्यगश्रुत्वा परं पृच्छति-किमाहेति तेन गौरित्याहेत्युक्ते तत एवार्थ बोधात्प्रवर्तते, तेन स्मृताद्बोध इति तु न युक्तम्। उच्चारितस्यैव

किंच पर्वते वह्निरिति शाब्दानुमित्यादितस्तदेव वह्न्यर्थिप्रवृत्तिदर्शनादस्ति भवन्तीपर इतिभाष्याच्च ज्ञानसामान्यसामग्र्या एवार्थविशेषणतया वर्त्तमान कालभासकत्वकल्पनवत्सर्वत्र बोधे शब्दभानानुभवात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनात्क्वचिद्विशेष्यत्वं क्वचिद्विशेषणत्वमित्यत्र तूक्तमेव निमित्तं। प्रकृतिप्रत्ययाना मितिव्युत्पत्त्याप्रकृतिज न्यबोधविषयत्वमिते गामुच्चारयेत्यादौ न कर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिरिति।

सिद्धांतेतु शब्दात्पदप्रकारक एव बोधः सर्वत्रेति प्रागुक्तं (१)ग्राह्यत्वमितिहरिसंमतंचेति। तत्तत्पदप्रकारकशाब्दबोधे तत्तत्पदज्ञान-घटितशाब्द सामग्र्या एव हेतुत्वेनाहोपेति। प्रत्यक्षादौ स्मृतिविषययावद्घटित सामग्र्यास्तत्वमित्याहोपेति। एवं च साम्यं वदन्तः परास्तास्तदाहेतिदिगिति। मतांतरमाहकेचित्त्विति। अत्रारुचिबीजंतु आद्ये उक्तभाष्यादिविरोधः। अंत्ये गौरवमुक्तरीत्यानिर्वाहादिति-बोध्यं। विशेषं वक्तुमनुकरण लक्षणमाहान्विति तमेवाह पदार्थेति तस्य संमतत्वायाह नवेतीति। अतएव विशेषणतयाऽर्थभानादेव

(१)ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते॥ १॥ इति हर्युक्तेः।

बोधकत्वमिति सिद्धान्तात्। अनुकरणत्वद्योतकोऽपि कदाचिदिति(१) अनुकरणं चानिति पराणीति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतया नापि विशेषणतयार्थस्य भानं यथास्यवामीयमित्यादाविति बोध्यम्।

विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादौ कोशे कृष्णादि-शब्दा अर्थपराः। शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव पदप्रकारकः। एवंच विष्णुपदार्था-भिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः। विनायको विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्था विनाय-कपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्यायद्वन्द्वात्मके कोशे एते पदार्था अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः। एतत्पदम-मुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तुस्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव।

अंत्येऽस्यान्वयः। परं तटस्थं। तेन तटस्थेन। परमतंखंडयति तेनेति। तटस्थोक्तेनेत्यर्थः। एवंचतत्रेतिर्नानुकरणत्वद्योतकः। अतएवाहा-न्विति पटदितीत्यादावित्यर्थः। प्रागुक्तसिद्धांतमनेनाहविष्णु रिति।

ननु कथं तत्रशक्ति ग्रहस्तदज्ञानादतआहशक्तीति। नलादिपदं क्वचिच्छक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽनुमानेन तत्पदवाच्यः कश्चिद-र्थोऽस्तीत्याकारकः सामान्यतः शक्तिग्रह एव वाच्यत्वसंबंधेन पद-प्रकारकबोधेहेतुः। अतएव सामानाधिकरण्यमन्यथा घटो घट इत्य-त्रेव तन्न स्यादइतिभावः। द्वन्द्वेति आंशिकेत्यादिः। अभिन्ना इतिमि-थ इत्यादिः। विशेषशक्तिग्रहोपपत्तिमाहैतदिति। अनियमः अनियमेन। अतएव तेषामर्थपरत्वादेव इतीत्यत्रान्वयः। उक्तमिति तत्रशेषः। द्वितीयतोभेदमाह नहीति। अत्रपूर्वसत्त्वेऽपि न व्यवहारइत्याहात्र हीति। एवंच अत्राध्यासत्वे च। स्वयमाहनेदमिति। अग्रिमतदुक्त मेवाह॥ एतेन तद्विरोधेन। तुर्यं तदुक्तं स्वयमाह विशेषेति। भाष्यसं

---

(१) इति शब्दोऽनुकरणत्वद्योतक इत्यर्थः।

अतएव तृतीयाध्याये तृतीयेपादे शंकरभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे, सामानाधिकरण्यं चतुर्धा अध्यासेन अपवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेनच। अध्यासेन यथा इयं प्रतिमाविष्णुरिति। नहि तत्र विष्णुबुद्ध्या प्रतिमाबुद्धिर्निवर्तते इति नायमपवादः। अपवादो यथा इदंरजत मिति। अत्रहि पश्चाद्भाविन्या यथार्थया शुक्तिबुद्ध्याऽस्या बुद्धेर्निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः। एवंचाध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम्। एकत्वेन यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणोभूदेवः। नेदं लौकिकवाक्यम्। लोकव्यवहारे एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। अन्यस्यानर्थक्येन पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात्। तस्मात् कोशरूपमेतत्

एतेन कोशस्थपदानांपदपरत्व मित्यपास्तम्। विशेषणत्वेन नीलमुत्पलमित्यादौ। अतएव नामन्त्रितेसमानाधिकरणे इतिसूत्रेऽग्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्ने नामानि इत्यत्र समानाधिकरणपरत्वप्रयुक्तमविद्यमानवत्त्वनिषेधमाशङ्क्य सामान्य विशेषवचनत्वाभावमाश्रित्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तुन। तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बो-

---

मतिमप्याहातएवेति। उक्तोर्थः सूत्र इति भाष्ये इतिशेषः। सामान्येति। मात्रस्याभाव इत्यंशंकेत्याह सामान्येति। अन्यथा तेषां पदपरत्वे। अत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदो नघटते इति सूचयन्नाहैकार्थेति एतानी त्यादेर्या संबोधितासि एतानि ते वाचकानीत्यर्थः। नन्वेवं कोशे एकशेषापत्तिरतआहैकेति। अर्थवद्बोधसंभवादाह सम्यगिति। नन्विष्टापतिरत-

धानापत्तेः। कोशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधनपूर्वकमेकार्थत्वबोधने तात्पर्यात्। तदुक्तम्।

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो नसंकरः।

इति। भेदाख्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदाख्यानाय स्वरूपभेदाख्यानायचेत्यर्थः। लिङ्गभेदाख्यानाय नभः खं श्रावणो नभ इत्यस्य स्थाने खश्रावणौ तु नभसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभेदाख्यानाय नैकशेषः कृतः। तथापूर्वं परत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठ रूपः संकरोऽपि नकृतः। यथास्तवः स्तोत्रंस्तुतिर्नुतिरिति कृतं, नतु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुति रित्येवं कृतम्। कुतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्यानुक्तानां स्थानान्तरानिर्दिष्टानां द्वन्द्व एकशेषश्च नकृतः। अन्येषांतु कृत एव। यथाप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मातापितरौ पितराविति। भिन्नालिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपीति चैकशेषप्राप्तिरतोऽर्थपरतैव कोशे उचिता। क्रमादृते इत्यस्य वर्गाः पृथ्वी पुरक्ष्माभृद्वनौषधीत्याद्युदाहरणम्। तत्र द्वन्द्व संकरौ कृतावेवेत्यलम्।

आह कोशस्य चेति। विनिगमनाविर हादाह स्वरूपेति। एतदनुरोधेनोत्तरार्धमपि व्याचष्टे कुतोत्रेति। इत्यस्येति। अर्थ इतिशेषः। विधिलक्ष्याण्याह यथेति। उक्तरीत्याऽत्रन्यूनतांपरिहरतिभिन्नेति। ननुसरूपसूत्राप्राप्तिरेवातआह। विरूपेति। अतः अतोपि। तथातदुक्तितापि।

नन्वेवं खश्रावणौतुनभसीत्या द्यापत्तिरिति चेन्न यथासंख्यसूत्रबलाच्छास्त्रे तथान्वये तस्य साधुत्वेप्यन्यत्रासाधुत्वस्यासिद्धांतितत्वात् तदाहेत्यलमिति। अथविशेषप्रातिपादकार्थमाहसर्वेति। अनतिप्रसंगाया द्यावत्त्वमत्रेति नत्वन्यत्रेति भावः। तत्र तस्य तदर्थत्वे। एकेति य·

सर्वशब्दस्य बुद्धि विषयो यावत्त्वावच्छिन्नसमूहोऽर्थः। यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्याकृतपरिच्छेदवत्त्वं तत्रसमूहस्योद्भूतावयवत्वे सर्वे घटा इति बहुवचनं। अनुद्भूतावयव भेदत्वे एकवचनं, सर्व ओदनो भुक्त इत्यादेः सर्वावयवक इत्यर्थः। अवयवगतसर्वत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः। बुद्धिविषयत्वेन बुद्धिविषये तदादेः शक्तिः। अतएव तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्ये सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे प्रत्यय इति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात्सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यान्नतूपग्वादेरिति शङ्कार्थः कैयटः। सामान्यवाचिन उत्पत्तेरसंभवाद्विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति सिद्धान्तितम्। अपत्यशब्दस्य सम्बन्धिविशेषाकाङ्क्षया तस्यापत्यमित्युक्तावपि आकाङ्क्षाया अनिवृत्तेस्तेन तद्विशेषणायोगाद्विशेषवाचिन एवोत्पत्तेः। यदा प्रकरणात्तदादयो विशेषे वर्तन्ते तदा तस्मादपि (१)प्रत्ययस्त्यादायनिरिति कैयटः। सामान्यरूपेणैव विशेषणविशिष्टस्य भानं प्रकरणादिवशादिति तदर्थः। विशिष्टेऽपि बुद्धिविषयत्वसत्त्वात्। एवंच तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंबन्ध्युपलक्षणमिति तात्प-

---

थासर्वोलोक इति तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादिसर्वौ व्यूहौ सर्वे व्यूहा इतिकश्चित्। एकवचने सर्वत्वोपपत्तिमाह सर्वइति अस्यतात्पर्यमाहावयवेति। तदादिस्थले आह बुद्धीति। अतएव सामान्यतस्तत्रशक्तेरेव। कैयटः आह। नन्वेवंत्यादायनिरिति नस्यादत आह यदेति। कैयटः सिद्धान्तार्थमाह। स्वयं तदर्थमाह सामान्येति

---

(१) अत्र बहुवचनस्य न्याय्यत्वेऽपि सामान्यविवक्षयैकवचनम्।

र्थम् । तदुक्तं तस्येदमितिसूत्रे कैयटेन षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येतिप्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन, परन्तु लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षत्वादिकं तदविवक्षितमिति ।

एतदभिप्रायेणैव सूत्रोपक्रमे तस्येदमित्यपत्येऽपि सिद्धमित्युक्तम् । शेष इति सूत्रेच भाष्यउक्तं तस्येदमिति विशेषाश्चतेऽपत्यं समूहो निवास इति । तस्येदमितिसूत्रे इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रया व्यक्तिविशेषा एते इति तदर्थः । अतएव तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये सर्वनाम्ना निर्देशः क्रियते सर्वनामच सामान्यवाचि तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषाअप्युदाहरणानीति । व्यापकं सामान्यं व्याप्यं विशेषः तत्त्वंच विवक्षाधीनम् । अतएव गोकृष्णयोः परस्परं सामान्यविशेषभाव इतिच । तत्रसामान्यवाचीत्यनेन सकलसाधारणसामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । नच काव्यप्रकाशेऽनेकार्थशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रित इत्येतदुदाहरणावसरे एतावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेन शक्तिसंकोच इत्युक्तम् तद्विरुध्यते, तदादीनां त्वद्रीत्या नानार्थत्वादितिवाच्यम् । शक्यतावच्छेदकानेकत्व इव

भाष्याविरोधायेतिभावः । अत्रवीजमाह विशिष्टेऽपीति । सिद्धांततात्पर्यमाहैवंचेति । मात्रमुभयत्रकार्त्स्न्ये एतादिति । तत्सूत्रस्य कैयटोक्तार्थे त्यर्थः यथाश्रुतेऽसंगतेराह । तस्येदमिति । भाष्यांतरेऽप्याहातएवेति । उक्तोर्थः तत्र तस्य तत्वे सति । तत्रत्यमेव भाष्यांतरमाह व्यापकमिति । तत्वमपि न नियतमित्याह तत्वंचेति । व्यापकत्वादिकं चेत्यर्थः । प्रकृतेष्टमाह तत्रेति । उक्तभाष्ये इत्यर्थः । यत्तु तदादेर्घटत्वपटत्वादिकमेव शक्यतावछेदकामिति नानार्थत्वमेव शक्यता-

शक्यतावच्छेदकव्याप्यधर्माणां नानात्वेऽप्यनेकार्थत्वात् ।

परे तु घटमानयेत्युक्ते तैलघटजलघटघृतघटानां मध्ये तत्तत्प्रकरणे तत्तद्घटानयनम् । अतएवा 'क्ताः शर्करा उपदधाती'त्यादौ 'तेजो वै घृत'मिति लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनाञ्जनपरत्वमिति हेलाराजादिभिरुक्तम् । हरिणा च शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्येवोक्तम् । एवंच संयोगादि शक्यतावच्छेदकानेकत्वे एव निर्णायकमित्युक्तम् । प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तु तत्र द्वितीयार्थव्यञ्जकतायाः स्फुटतया व्यंजनानिरूपणप्रस्तावादित्याहुः ।

यत्तु यद्यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदबुद्धिविषयतावच्छेदकोपलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टे शक्तमिति शक्तिग्रहः । बुद्धि-

---

वच्छेदकानेकत्वात् अतएव काव्यप्रकाशसंगतिः । तेषां केनचिद्रूपेणानुगमस्तु शक्तिग्रहसौकर्यायैवेति कश्चित्तन्मतं खंडयति नचेति । अत्र मतेऽति प्रसंगापत्तेः ।

सिद्धांतमाह परेत्विति । घृतसाधेति बहुव्रीहिः । चोक्तं संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादौ । एवे नानेकार्थस्येत्यस्य व्यवच्छेदः । एवंच उभयसंमतत्वे च । नन्वेवं प्रकाशासंगतिरेवातआह प्रकाशे इति । तत्र अनेकार्थशब्दस्थले । परमतं खंडयति यत्त्विति । सामान्यलक्षणानंगीकारेण तत्पदप्रयोगोत्तरं प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोर्बुद्धिप्रकारतया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात्तत्रतत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा पुनर्वस्त्वंतराविषयः । शक्तीति । सामान्यतइत्यादिः । अत्रबुद्धिविषयत्वस्य शाब्दबोधेऽभानात्तद्विशिष्टस्य धर्मितावच्छेदकाख्याविषयतयाशक्तिग्रहाविषयत्वेन तस्योपलक्षणत्वमिति भावः । नन्वेवं क्वाचित्तथेष्टबोधो नस्यादतआह बुद्धीति । अतएवतथा शक्तिग्रहादेव । प्रकरणा-

विषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचित्तेन रूपेणापि बोधः। अत एव तत्पदात्कदाचिद्घट इति। कदाचिज्जातिमानिति। कदाचिज्जातिमान् घट इति। कदाचिद्बुद्धिस्थ इति बोधः। तावदर्थनिरूपिता शक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नानारूपेण बोधाननुभवात्। अतएव तेभ्यो नकदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादिक्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य ज्ञानाभावेन तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासंभवात्। मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्न दोषः। सर्वस्यापि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधादिति दिक्।

अत्र तदिदमादीनां पर्यायत्ववारणाय परोक्षत्वाद्यपि शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। एवं यच्छब्दशक्यकोटावुद्देश्यत्वं, तदो विधेयत्वमिति।

दिगृहीततात्पर्यवशादाह कदाचिदिति। तदुपलक्षणफलमाह तावदिति। नन्वेवंहर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानामप्युपलक्षणीभूतबुद्धिविशेषविषयत्वादिनाऽनुगमसंभवेन नानार्थोच्छेदापत्तिरत आह हर्यादीति। एवं च तेषां नानार्थत्व मेव॥ अन्यथा तेभ्योपि तथा बोधापत्तिरित्याहात एवेति।

एतेन कांचिद्धर्मं प्रकारीकृत्य भासमाने धर्मे भासमानं धर्मितावच्छेदकत्वं तद्विशिष्टे एव भासते अतएव जातित्वावच्छिन्नशक्तात्जातिमत्पदान्न कदाचित स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिका धीस्तस्माद्बुद्धिविषयघटत्वादिनैव बोधः कदाचित घटत्वादिनापि बुद्धिविषयत्वांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारतारूपमोषात्। अतएव रक्तदंडवैशिष्ट्येनानुभवेपि रक्तत्वांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारस्य दंडवैशिष्ट्येनैव स्मरणमित्यप्यपास्तं तदाहेतिदिगिति। अत्रपक्षे। आदिना प्रत्यक्षत्वसंनिहित-

इदं तु बोध्यम् । तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थोऽतस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा तत्रोच्चारवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादानापेक्षा । यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके'

इत्यादौ । एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषये विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षसमर्थत्वान्न तत्र यच्छब्दोपादानापेक्षेति काव्यप्रकाशादौ विस्तरः । तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षेऽदसो व्यवहिते शक्तिस्तदुक्तम् ।

इदमस्तु संनिकृष्टे समीपवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्

इतीत्यलम् । एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

परेतु परोक्षत्वाद्येव तदादेः शक्यतावच्छेदकं प्रकरणादिवशाच्च तत्तद्विशेषबोधः । वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वमेव हि प्रकरणं एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वमिति प्रवादः । तेषां प्रकरणज्ञानं वि-

---

त्वादि तदः शक्यकोटौ । इतिस्तत्समाप्तौ । सिद्धांतमाहेदंत्विति । तेन यच्छब्देन । तत्रापि विशेषमाह तत्रेति तस्यां सत्यामित्यर्थः । तत्र तत्र शक्तत्वेनिवेश्यस्य विषयविवेकमाह तत्रेति । तदादीनां मध्ये इत्यर्थः । संनिकृष्टे विप्रकृष्टे इति पाठः । यदित्यपिपरोक्षे तदाहालमिति । एतच्चेति । इदंच प्रागुक्तकैयटतो व्यक्तं ।

सिद्धातमाह परेत्विति । नन्वेवं कथंविशेषबोधोऽत आह प्रकेति । चस्त्वर्थे । ननु तत्र न प्रकरणमुभयाकांक्षादीत्यतआह वाक्विति । नन्वेवमत्र प्रवादोच्छेदोऽतआहैतेति । अस्यार्थमाह तेषामिति । तदा-

ना सर्वथा विशेष्यबोधाजनकत्वात् । अतएव तस्या-
पत्यसूत्रस्थपूर्वोक्तशङ्कापरभाष्यस्थं सामान्यनिर्देशा-
दिति प्रतीकमुपादाय तस्येति सामान्यनिर्देशात्तच्छ-
ब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यादिति कैयटे-
नोक्तम् । अन्यथा तच्छब्दादिभ्य इति वदेदित्याहुः ।

केचित्तु एवं युष्मदः संबोध्यत्वमस्मद उच्चारयि-
तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तेन रूपेणैव बोधानुभवात् । दे-
व्युवाच-'मयात्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवता'
इत्यादौ ऋषिवाक्योच्चारणकाले आनुपूर्वीसामान्येन
देवीवाक्यस्याप्युच्चारणात् देवीमहिषासुरयोस्तद्वा-
क्यप्रयुक्तत्व-संबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव ताभ्यां देवीम-
हिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकऋषितत्संबोध्ययोस्तु न प्र-
तीतिस्तात्पर्याभावात् । मौनिनापि पदोच्चारणपूर्वक-
मेव लिखनेन तल्लिखिताहंपदादुच्चारयितृत्वेन प्रती-
तिरविरुद्धा, उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वेत्याहुः ।

दीनामित्यर्थः । अतएव परोक्षत्वादेर्भिन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वादेव। अन्यथाबुद्धिविषयत्वस्य सामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वे। प्रागुक्ते प्राचीनादिमतमाह केचित्त्विति । एवं तदादेः परोक्षत्वादाविव संबोध्यतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति मतनिरासायाहैतेनैवेति ।

नन्वेवं क्वचिद्दोषोनुच्चारणादत आहदेव्युवेति । अनेन ततस्तज्ज्ञानेप्यनिर्वाहादाहोच्चारणादिति । ताभ्यां युष्मदस्मभ्यां । अतिप्रसंगं निराचष्टेऽनुवादकेति । नन्वेवं मौनिपुरुषलिखिताहंपंडित इतिवाक्यस्थास्मत्पदेन मौनिबोधो न स्यात्तस्योच्चारयितृत्वाभावादत आह मौनीति । कुटादित्वेनाह लिखनेनेति । तदनुभवादाहोच्चेति । अत्रारुचिकथनपूर्वकसिद्धांतमाह—

परं तु क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणं संबोधनं, तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वं, नचैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते अभिमुखीभूतेऽपि तत्प्रयोगात् । तस्मात्प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचेतनत्वेन युष्मदः शक्तिः । स्पष्टं चेदं पुरुषसमुद्देशो हरिग्रन्थे इत्याहुः । नन्वेवं सति 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोः तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयो'रिति शांकरभाष्यानुपपत्तिः । तद्भाष्याद्धि युष्मदो जडे शक्तिरस्मदश्चेतने इति स्पष्टं तद्विदाम् । तव तूभयोरपि चेतने शक्तत्वेन तदसंगतिरिति चेन्न । तत्वज्ञशक्तत्या तथोक्तेरित्याहुः ।

किंपदस्य जिज्ञासाविषये शक्तिः यत्र च किंपदार्थान्वयस्तत्र वा यदन्वयस्तद्वृत्तिधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविषयत्वेन तच्छक्यः स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितवाक्यप्रयोगात् । अतएव कः पचतीति प्रश्ने विप्रः पचतीत्याद्येवोत्तरं, नतु प्रमेयं पच-

---

परं त्विति । न च नहि अभीति क्रियायामित्यादिः । अतएवात्रसंबोधनाप्रयोगः । शक्तिरिति । तस्य तदास्पदचेतनत्वेनास्मदः शक्तिरित्यपि बोध्यं । क्वचित्तथा पाठ एव । स्पष्टमिति । यथा चैतत्तथा प्रतिपादितं प्राक् । एवं सति उभयोश्चेतनशक्तत्वे सति । तत्स्वभेदाभावादाह तत्वज्ञेति । अयं वक्ष्यति तत्स्वरूपमाह यत्रेति । विनिगमनाविरहादाह तत्रवेति । लाघवादाह जिज्ञासेति । तत्तात्किम् तत्र शक्तौ मानमाह स्वीयेति । अतएवउद्देश्यवाचककिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मं व्याप्यधर्मावच्छिन्न एव तेन शक्त्यभ्युपगमादेव । व्यवच्छेद्यमाह नत्विति । अन्यथा तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वात्तदप्युत्तरं स्यादिति भावः । भूतविशेषधर्मप्रकारकज्ञानेति पाठः । उक्तेतेति । वि-

नीति । जिज्ञासाविषयकर्तृकः पाक इति प्रश्नार्थः। तद्विषयजिज्ञासायास्तदिच्छाविषयीभूतज्ञानजनकानुकूलोत्तरवाक्यान्निवृत्तिः । को ब्राह्मणः पचतीति प्रश्ने च चैत्रः पचतीत्येवोत्तरं नतु मनुष्यः पचतीति । अयं क इत्यादौ समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविधेयतायास्तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविषयतया शक्यः । अतएव तत्रायं ब्राह्मण इत्येवोत्तरं एवंच प्रश्नवाक्यात्समभिव्याहृतधर्मव्याप्यधर्मप्रकारक ज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानजन्या तादृशज्ञानं मे जायतामितीच्छा जायते, उत्तरेण चविप्रत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानोत्पत्त्या तन्निवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञाने तु तादृशधर्मांशे विशेषधर्मानवच्छिन्नप्रकारताशालीत्येव ज्ञानानि विषयः ।

एवं प्रश्न वाक्ये यत्प्रधानं तत्समानलिङ्गवचनशब्देनैवोत्तरं यथाकथंचित् प्रश्नविषयजिज्ञासानिवर्त-

---

प्रः पचतीत्यादित एव तन्निवृत्तिर्नतु प्रमेयं पचतीत्यादित इति तादृशप्रश्नानंतरं तदेवोत्तरं न तदित्यर्थक इति। अत्राभेदेन(१)स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदांतरसमभिव्याहृतकिंपदस्य स्वार्थाभेदान्वयिपदार्थतावच्छेदकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नेति न शक्तिरिति भावः। एवमुद्देश्यवाचककिंपदस्थले उक्त्वाविधेयवाचककिंपदस्थले आहार्यमिति। पंचम्यंतस्य ज्ञायत इत्यत्रान्वयः। तद्व्याप्येति समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मव्याप्येत्यर्थः । हृतधर्मेति । हृतपदोपस्थाप्यधर्मेत्यर्थः। जन्येति प्रयोक्तृगतेति भावः। उत्तरेणेति विप्रः पचतीत्यादिवाक्येन चेत्यर्थः। तादृशधर्मांशे विप्रत्वरूपधर्मवान्पाककर्त्तेति बोधादितिभा-

---

(१) स्वार्थोचितो इति पा०

कत्वं च एवंच के शिष्या अस्येति प्रश्ने कठा इत्येवोत्तरं नतुकठ इति। एवं किंशिष्योऽयमिति (१)बहुव्रीहिसमासेन प्रश्ने कठ इत्येव नतु कठा इति। तस्य कठत्वे शिष्याणां कठत्वमर्थप्राप्तमित्यार्थमिदमुत्तरमित्यनेकमन्यपदार्थे इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। मुखं किमिन्दुरित्यादावव्ययकिमो वितर्कोर्थः। वितर्कश्च संभावनात्मकं ज्ञानं इन्दुप्रकारकसंभावनाविशेष्यं मुखमित्यर्थः। संभावनाप्रयोजकाह्लादकत्वादिसाधर्म्यप्रतीतिस्त्वर्थात्। धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादेश्चैत्रस्वामिकं तत्त्वेन संभावनाविशेष्यं धनमित्यादिरर्थः। किंगौरित्यादौ कुत्सार्थकोऽपि सः।

वः। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादेवतज्ज्ञाने तथातस्तद्विषयेच्छात आहेष्टेति। तत्र समभिव्याहृत धर्मत्वादिनैव निवेश इति भावः। विशेषांतरमाहैवमिति। यथेति तदेवेत्यादिः। विशेष्यतया विशेषणतया वेत्यर्थः। तत्राद्ये आह क इति। द्वितीये आह एवमिति। नन्वेतावता न जिज्ञासानिवृत्तिरिति नद्वितीयविषयताऽतआह तस्येति। इत्यनेकमिति। समासेन तादृशप्रश्ने आर्थमेवोत्तरं वाक्येनप्रश्ने तु शाब्दमेवोत्तरं न कदाचिदार्थमितीत्यर्थः। ज्ञानं प्रयोक्तुः अभेदान्वयादाहेंदुप्रेति शेष्यं मुखमिति पाठः। अस्यविशेष्यनिघ्नत्वात्। अतएव योत्तरात्वप्र कारक ज्ञानविशेष्येति। भावनैव विशेष्येति। धातूपस्थाप्यातिङर्थं प्रति विशेष्येति। संबोधनं प्रकृत्यर्थंप्रति विशेष्यमिति द्वितीयाश्रये आधेयतया फलं विशेष्यमिति च अभियुक्तप्रयोगो राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्यादिभाष्यप्रयोग स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यमित्यमरप्रयोगश्च संगच्छते। एवं विशेष्यं धनमित्यत्रापि पाठः विशेष्य इत्यपपाठः। विशेष्यं धात्वर्थ इत्याग्रिमप्रयोगे सामान्ये नपुंसकं प्राक् प्रयोगात् इति बोध्यं। दिसेति तद्रूपसाधर्म्येत्यर्थः। शाब्दसंभावनाबोधोत्तरमिति भावः। कंतत्वेनेति।

(१) के शिष्या यस्येति बहुव्रीहिणेत्यर्थः।

स्वपदस्य तद्धितवाक्यघटकक्रियान्विते समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः। तेन चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वशब्देन न चैत्रप्रतीतिः। स्वपुत्रदर्शितचैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ तात्पर्यवशाच्चैत्रपुत्रमैत्रपुत्रान्यतरप्रतीतिः। कलशो निजहेतुदण्डज इत्यादावध्याहृतक्रियान्वयिनः कलशस्य स्वशब्दसमानार्थकनिजपदेन प्रतीतिः। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमित्यस्य प्रधानान्वयिपरामर्शित्वमित्यर्थः। एवमात्मीयधनज्ञातिवाच्यपि स्वशब्द, ऐश्वर्यवाच्यपि स्वामीति प्रयोगविषय इत्यन्यत्र विस्तरः।

एकशब्दः केवलेऽपि शक्तः कैवल्यं द्वितीयरहितत्वं द्वितीयशब्दश्च सजातीयसहाये रूढः। एवंच तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यं कैवल्यम्। अयमेकोऽत्र भुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणभोजनकर्तृसजातीयरहितो भुङ्क्ते इत्यादिरीत्या बोधः। अतएव एकाकी हयमारुह्येत्यादौ नानुपपत्तिर्हयस्य द्वितीयस्य सत्वेऽपि तस्य सजातीयत्वाभावात्। एवं योद्धृत्वेन सजातीयाभावेऽश्वादिपालकमनुष्यसत्वेऽ-

---

चैत्रस्वामिकत्वेनेत्यर्थः। स्वामिकत्वेन सामिति पाठांतरं। युक्तं चैतत कुत्सार्थकोऽपीति पाठः। तदिति स्वेत्यर्थः। समभिव्याहारश्चात्रैकवाक्यघटकत्वं अतएव सकारक एव तदाह तेनेति। शक्तिश्चासत्वेनैवेति बोध्यं।

कारकद्वयसत्वेन प्राप्तातिप्रसंगमिष्टापत्त्या परिहरति स्वपुत्रेति। अव्यवस्थादिनिरासायाह तात्पर्येति। जः किमुचक्रभ्रमिकारितो गुण इत्यादि ग्राह्यं। नन्वेवं नियमभंगापत्ति रतआह सर्वेति। अन्यत्र उद्योतादौ। अपिना संख्यादिसाजात्यं चशैवाक्षिकमित्याह सतादिति। अत-

पि एको रणं गच्छतीत्युपपद्यत इति दिक्।

दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां स स शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्या अपि दिश उपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्यता तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान् देशो मध्यं, तत उदयाचलदेशोपाधिका पूर्वा दिक्। ततोऽस्ताचलपर्यन्तदेशोपाधिका प्रतीची, तत एव मध्याह्नसूर्यसंमुखयावद्देशोपाधिका उदक्। तत्पृष्ठस्थयावद्देशोपाधिका दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। अत एवान्तर्भावितावधयो दिक्शब्दाः। देशादौ तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षेति हेलाराजः।

दिक् चेदमस्मादित्यवध्यवधिमद्भावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिका ऋजुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिका द्रव्याणां परापरव्यवहारप्रयोजिका च शक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणं ऋजुता। अनेकदिक्कं वक्रता। पूर्वमभूत्परतो भविष्यतीति क्रियापौर्वकाल्यमेव कालकृतमिति न दिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापि

एवेत्यस्यार्थमाह हयस्येति। मनुष्यत्वादिनैव साजात्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः। अत एवाहैवमिति। आदिना श्वादि एवं च स्वभोजनकाले मार्जारादिभोजनेऽपि एकोऽत्र भुंक्ते इति न प्रयोग इत्यादि बोध्यं तदाहेति दिगिति।

ननु दिश एकत्वात्कथमिदमत आहैकस्या अपीति। उपाधिभेदमेवाह तत्रेति। उपाधीनां मध्ये इत्यर्थः। ततः मध्यात्। एवमग्रेऽपि। अत एव विशिष्टस्योपाधित्वादेव। अर्थमध्ये इति शेषः। शब्दोपात्तेति। वाह्येत्यादि। दिक्सत्वे मानान्याह दिक् चेदमिति। अत्र सर्वत्र साक्षात्कारणाभिन्नत्वात्प्रयोजकत्वानिर्देशः शक्तिरीश्वरस्य। अन्येषां स्पष्टत्वात्तान्युपेक्ष्यात्राहैकेति। ननु कालशक्त्यैव तत्तद्व्यवहारोपपत्तौ

त्वयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वम् । परोपाधितयैव सदा प्रतीतेः । सर्वत्र च तत्कार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वं, सर्वत्रकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानां विभुत्वं, देशानां पूर्वापरादिव्यवहारोऽपि दिक्कृत एव । पूर्वदिगादिस्थानां तेषां पूर्वादित्वात् । यस्त्वभिमुखः पूर्वः, पृष्ठस्थः पश्चात् हस्तदक्षिणो हस्तवाम इति व्यवहारः स न दिगपेक्षः । प्रत्यङ्मुखस्य यत्पश्चाद्देशस्थं तस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशस्थत्वेन प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादावव्यवस्थापत्तेः किन्तु तत्र वक्तृसंमुखदेशत्वाद्येव पूर्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितत्वमपि देशवृत्तिपूर्वापरशब्दयोस्तत् । पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसंनिहितत्वमपि देशवृत्ति दक्षिणोत्तरशब्दयोस्तत् । पूर्वाध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः पूर्वस्मिन् देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः । सर्वं चेदं हरिग्रन्थे हेलाराजीये च स्पष्टम् ।

विंशत्यादयः स्वभावात्संख्यायां संख्येये च, (१)तेन

किमर्थमेतत्स्वीकारोऽत आह पूर्वमिति । कालमेव कालयादिकमेव एवेनोक्तव्यवच्छेदः । स्वतंत्रेति किंत्वंगद्रव्यत्वं । नन्वेवं कथं विभुत्वमत आह सर्वत्रेति । नकेवलमत्रैव किंत्वन्यत्रापीत्याह सर्वत्रेति । फलांतरमाह देशानामिति । अतिप्रसंगस्तुनेत्याह यस्त्विवति । अभिमुखः पूर्व इत्येको व्यवहारः । पृष्ठस्थः पश्चादित्यपरः । अग्रे द्वौ । एवेनोक्तव्यवच्छेदः । एवमन्यत्रापि । तद्भेदानाहैवमित्यादिना । तत्तदिति वैवाक्षिकमितिभावः । तत् प्रवृत्तिनिमित्तं । आदिना पूर्वतनं द्रव्यं भुंक्ते इति । उक्तजातस्य निर्मूलत्वमपाकरोति सर्वंचेदमिति । विंशत्याद्या इत्य-

(१) वर्तन्ते इति पाठोऽधिकः पु० ।

विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति च। यद्यप्येते समुदायवचनास्तदापि समूहस्यानुद्भूतावयवत्वे गवामिति षष्ठी उद्भूतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यमुभयत्राप्येकवचनान्ताः। अन्त्येऽपि शब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्याया धर्मिण्यारोपेणैव प्रयोगः, वेदाः प्रमाणमितिवत्। तेचानवतेः स्त्रियां, गावोधनमित्याद्येवमेव धर्मनिष्ठसंख्यानारोपे तत्र गावो धनानीत्यपीति विशेषः। संख्यापरत्वंच द्रव्याद्भेदेन संख्याबोधनम्। यथाऽऽद्ये गवां विंशतिमानयेत्यानयनादिक्रिया द्रव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात्। धर्मधर्मिणोरभेदाद्धेति 'पङ्क्तिविंशति' इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषेण विंशती विंशतय इत्यादीष्टमेव।

द्रोणप्रस्थादिशब्दाश्चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषरूपद्रोणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तं

मरोक्तमाह विंशतीति। तेन उभयेन। द्वितीयविशेषमाह यद्यप्येते इति। समुदितवचनांतत्वेऽपि कथंसंख्येयपरत्वमत आहांत्येपीति संख्येयपरत्वेपीत्यर्थः। प्रसंगादाह गाव इति। अनतिप्रसंगायाह संख्येत्यादि। अनेन गवामिति षष्ठीत्यस्यापि संग्रहः। अतएवाह यद्यप्याद्य इति। तत्रापि तत्पक्षेपि बोधने सति। एकवचनांतत्वमुक्तार्थे एवेत्याहैकेति। द्रोणेति। प्रथमासूत्रे उदाहृतत्वेन पूर्वोपस्थितत्वादस्य पूर्वनिपातः। नन्वेवंशक्यतावच्छेदकगौरवमतआह प्रवृत्तीति। एवेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदः। भानंतु धर्मितावच्छेदकत्वेनेत्याद्युक्तद्वितीयप्रकारेण, तदर्थमेव लिंगवादित्युक्तम्। प्रातिपदिकार्थेति। तत्राह

क्षिणा हि ऋत्विगुपकारार्था । नच ताभिर्दुग्धादिद्वाराग्निहोत्राद्युपकारः । नकेसरिणो ददाति, नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीतिनिषेधाच्च । एतेन धनलाभद्वारा तासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम् । नाश्वं विक्रीणीत इतिस्मृतेश्च । द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्रापि उक्तप्राशस्त्यादश्वजातीयस्याश्वमेधातिरिक्ते पशुत्वाश्रवणाच्च गोरेवालम्भः । किंच तदग्रे वायव्यं वत्समालभतेति श्रुतं तत्रच प्रत्यासत्त्या पूर्वोक्तधेनोरेव वत्सस्य ग्रहणमितिवेदभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम् । एवंच तत्संयोगात्तत्परत्वम् ।

वत्सशब्दस्तु गोत्वसमानाधिकरणवयः प्रवृत्तिनिमित्तक एवात एव माहिष्यादावपि धेनुव्यवहारो लौकिकानाम् । अतएव हर्यादिभिः सवत्सासकर-

श्रुतिः । विश्वेति विश्वपदघटिता ऋचः । नन्वेवं तत्र वडवानामपि प्रतीत्यापत्तिरत आह वडवेति । विशिष्य किंचित्पदासमभिव्याहृतधेनु पदेनेतिभावः । वडवात्वेन तु तासामपि दक्षिणात्वमन्यत्र स्फुटमेव । तच्चोक्तमेव अतएव वडवा दक्षिणाऽश्वोदक्षिणेति तैत्तिरीयश्रुतिः संगच्छते । पौंडरीकादिष्वन्वहं द्वादशानि शतानि ददाति अश्वसहस्रमुत्तम इति सूत्रं च । ताभिर्वडवाभिः । सुहृदादिभ्यः क्रियमाणपुरुषार्थाश्वदानादिपरनिषेधानां साधारण्येन तथा विहितभिन्ने संदिग्धोक्तविषयेऽपि प्रवृत्तिरित्याह नकेसेति । प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदितिविहिताश्वस्तु वैदिकाश्वदाननिमित्तेति स्पष्टं जैमिनीय एतेन निषेधस्य तस्य तत्परत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तं । एतेन निषेधेन नन्वेतावता आद्ये निर्वाहेपि द्वितीये कथमत आह द्यावेति । उभयसंग्रहापत्त्याह । अश्वेति । इदमेतद्विकारभूतसर्वमेधस्याप्युपलक्षणं युक्त्यंतरमाह किंचेति । तदग्रे द्यावेत्यग्रे । तत्तत्परत्वं गोपरत्वं क्वचिदेवं पाठएव ननु तस्यापि सामान्यार्थत्वे कथं ततो निर्णय इत्यत आह

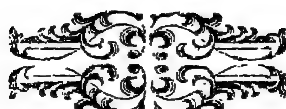
भाऽवत्साऽकरभा धेनुरिति संयोगाविप्रयोगयोरुदाहृतम् वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनोष्ट्री उच्यते इतिच विवृतम् । अतएवतथा सुवर्णशृङ्गीणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छते इत्यलम् ।

अन्योन्येतरेतरत्परस्परशब्दानां क्रियाव्यतिहारविषयमेकमात्राभूत्यन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति प्रातिपदिकार्थ निर्णयः ॥

वत्सेति । अतएव तस्य शुद्धयौगिकत्वादेव एवमग्रेपि उभयत्र । एवंच प्रत्याम्नायस्थलीयधेनुपदेपीत्थंबोध्यमिति न तद्विरोधस्तदाहेत्यलमिति । मात्रमवधारणे तेनालेकवृत्तित्वंसूचितं । अन्यप्रकारासंभवादाहाखंडोपेति । प्राचांमतेनेदं । सिद्धांतेजातिरूपं प्रोक्तरीत्या बोध्यं ।

इति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः ।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

अथ तत्प्रकृतिकसुबर्थो निर्णीयते । तत्र प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीत्याख्याः सप्त विभक्तयः । तत्र तासां मध्ये प्रथमाविधायकं प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति । तत्र प्रातिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च । अतएव लिङ्गादिग्रहणं चरितार्थम् । तेषां मपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । तदाश्रयश्चारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोऽपि । तेन सिंहो माणवको द्रोणो व्रीहिरित्यादौ नदोषः । किञ्च शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तरसंनिधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयणामिति नदोषः । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकह्रस्वत्वापात्तिः ।

तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङन्तार्थे सामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तं साधित्वे तावद्बोध्यते । अन्ततो लट्परस्यास्तेः सत्त्वाद् । ननु

संगतिमाहाथेति । तादिति । प्रादिपादिकेत्यर्थः । तत्र निर्णये । सुप्सु तत्र तासां मध्ये । अतएव तत्रतयोरेव ग्रहणादेव । आदिना संख्या ननु तस्य नैव ग्रहणप्रसंगोऽतआह तेषामपीति । श्रयोपीति व्याख्यानात । अपिना वास्तवतत्समुच्चयः । अभ्युपेत्येदं । वस्तुतो नैतस्योपयोग इत्याह ।किंचेति । अन्यथोक्तरीत्यतिक्रमे । भाष्यादाहांतत इति ।

तदन्वयबोधोत्तरं प्रत्ययोत्पत्तिर्बोध्यते । एवमन्यैरपि कारकाधिकारस्थसूत्रैः युष्मद्युपपदे इत्यादिभिश्च । अतएवार्थवत्सूत्रे भाष्यं शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्ता कर्म चानिर्दिष्टे । देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तइत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्तैव कर्ता अभ्याजैव क्रियेत्युक्तम् । तत्तत्कारकादिमात्र प्रयोगे योग्यसर्वक्रियाद्यध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्तत्प्रयोग इति तात्पर्यम् ।

एवं च सामान्यतः क्रियान्वययोग्यताबुद्धिरेव कारकविभक्तिप्रयोजिका नतु विशिष्येति लभ्यते । कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिविषयत्वमेव । वृद्धिसूत्रे भाष्येऽप्युक्तं संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्य-

---

इत्येतावदित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति । बोध्यते इत्यस्याग्रेऽनुषंगः । अतएव उक्तवार्त्तिकस्योक्तार्थकत्वादेव । आद्येअनिर्दिष्टाविति पाठः । देवदत्तेति उक्ते इति पाठः कर्ता निर्दिष्ट इति संबोधनविषयनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः । गामेवेति गामितिशब्दवाच्यमेव कर्मेत्यादिक्रमेणार्थः । वाच्यवाचकयोरभेदो वा । दत्तैवेतिपाठः । आदिभ्यां यथाक्रमं क्रियाकारकयोः परिग्रहः । प्रसक्ते इति ।

एतेन सर्वत्र वाक्यमेव बोधकमिति पदार्थान्यः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति सूचितं । अतएवेत्यस्यार्थं विशदयति एवंचेति । तथोक्तौ चेत्यर्थः । सामान्यतः क्रियात्वादिना । ननु तस्यां दशायां कारकत्वमपि कथमत आहकारकत्वंचेति । भाष्यांतरसंमतिमप्याह वृद्धीति । संबंधेति तस्यभेदनियतत्वात् । अस्य साधारणत्वादाह विशिष्येति । सकलग्रंथकारोक्तिं खंडयति पत्विति । अतएव तस्यासंबंधत्वादेव व्यपेति । औपाधिकभेद इत्यर्थः । यद्यपि तस्य संबंधत्वेपि तद्भाष्यात्त-

न्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। आहार पात्रं पात्रमाहरेति। द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्यव्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेऽपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः। यत्त्वभेदसंबन्धेनान्वय इति तन्न। तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात्संबन्धस्य। अतएवाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शिर इत्यादौ षष्ठ्युपपादनाय व्यपदेशिवद्भाव इति भाष्ये उक्तम्। किंच तस्य संबन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः। भेदमूलकसबन्ध एव षष्ठीत्यर्थस्य सूत्रतो वाच्यत्वे स्याऽलाभात् अतएव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यवचनत्वं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तोक्तेरित्युक्तम्।

स्यषष्ठीनिमित्तता नेति सुवचं तथाप्यतिरिक्ततत्संबंधांगीकारे गौरवं फलाभावश्च। अन्यथा भेदसंसर्गस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिर्निर्हेतुकवैषम्यस्य निर्बीजत्वात्तथा बोधाबोधाभ्यां तदंगीकारानंगीकाराविति तु स्ववासनामात्रकल्पितत्वाद्दुर्वचं। एवंचाभेदो न संसर्ग इत्यस्य नातिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थो बोध्यः।

दोषांतरमाह किंचेति पतेरितिपाठः। परसंमतमपीदमित्याह्वातएवेति। तस्यासम्बन्धत्वादेवेत्यर्थः। नव्यैरपि दीधितिकृदादिभिः। अतएवेत्युक्तं विशदयति–अभेदस्येति। भाने भानेतु। एतेनाभेदस्य सम्बन्धत्वं वदन्तो न्य तदीयादयः परास्तास्तदाहेति दिगिति। परमतं खण्डयति नचेति। अभ्युपेत्याह नीलमिति। आदिना धान्येनंधनवानित्यादि तदिति इष्टाभेदेत्यर्थः। तथैवाह नचेति ननु भेदवाक्ये तदन्याविशेषसंबंधस्य तत्वमस्त्येवेत्यभेद वाक्येपि तथाऽतआह राज्ञइति। ननुद्वितीयादेस्तत्कारकार्थकत्वं प्रसिद्धं न सम्बन्धार्थकत्वमत आह कारकेति। यथाक्रममाह कारक इतीति। अत्र द्वितीया

अभेदस्य संबन्धत्वेन भाने तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता वक्तुं युक्ता। राजपौरुष्यमित्यादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः संबन्धस्यैवेति दिक्। नच प्रथमार्थः स इत्यदोषः। अनुशासनाभावात्। नीलं घटं पश्येत्यादौ तद्भानानापत्तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्ये विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्यादावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठया, रामं श्रयतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिना लाभात्। कारकविभक्तीनां तत्तच्छक्तिः तत्तत्क्रियाकारकभावसंबधश्चार्थ इति कारक इति सूत्रभाष्यात्समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यते इत्यग्रे निरूपयिष्यामः। नच सम्बन्धसम्बन्ध आकाङ्क्षालभ्यस्तद्भाने मानाभावादनवस्थापत्तेश्च।

यदपि वीरः पुरुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्रव्यस्य भेदारोपेण भेदाभेदगर्भं तादात्म्यं सम्बन्ध इति तदपि न। वास्तवभेदमूलक इवारोपितभेदमूलकसम्बन्धेऽपि षष्ठयापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि सम्बन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽव-

---

प्रकरणे तथैवाह नचेति। मतांतरं तत्र खण्डयति यदपीति इत्यादावित्यस्य भेदगर्भमित्यत्रान्वयः तत्र भेदः कथमितिशङ्कायामाह गुणेत्यादित्यंतेन भेदाभेदगर्भमित्यपपाठः। तस्य तदर्थत्वेन तद्गर्भत्वाभावात्। मूलके स्वस्वामिभावादिसम्बन्धे। ननु तेषां ततो लाभे प्रकारत्वाद्यौचित्येन कथं तस्य सम्बन्धत्वमतो भाष्यसंमतं विशेषमाह। तत्रेति। रामं श्रयति राज्ञः पुरुष इत्यादावित्यर्थः। इदमप्यग्रे स्फुटीभविष्यति। अतएव तदन्यस्य तल्लभ्यत्वाभावादेव।

यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः सम्बन्ध एव तदाश्रययोः विशेषणत्वादिनियामकः सोपि वाक्यार्थ एव। एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं चार्थे द्वन्द्व इति भाष्ये कृतम्। एवंच वीरत्वपुरुषत्वसम्बन्धवान् वीरः पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारताविशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरूपित एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात्। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो नत्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्।

युक्तं घटो घट इत्यादौ तथात्वापत्तेस्तत्रापि तथाभेदाङ्गीकार एकत्वस्यातत्त्वेन भेदे सम्बन्धस्यैव तन्नियामकत्वेन तदावश्यकत्वादत आह यद्वेति। तत्र वीरः पुरुष इत्यादौ एवेनाभेदस्य तत्त्वनिरासः। तस्यापि वाचकान्तराभावादाह सोपीति। अपिना तत्समुच्चयः। अत्र मानंध्वनयन्नाहैतदेवेति। अन्यथोभयत्रापि साहित्ये द्वन्द्वविधानात्तत्र तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति व्यक्तीभविष्यत्यग्रे।

नन्वेवमपि कथं तयोः सामानाधिकरण्यं तस्यार्थनिष्ठत्वेन शब्देस्वपरान्यतरासंभवात् अत आह सामेति। एवेन तद्धत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भस्यापि व्यवच्छेद इत्यन्यत्र स्पष्टं। एतेनेत्यस्यार्थमाहभानेति तत्र तदभावादितिभावः। नन्वभेदस्यातत्त्वे कथंनामार्थयोरभेदान्वय इत्यादिघंटाघोषास्तत्राहि कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वातआहाभेदेति। किंचाभेदस्यातत्त्वे राजपौरुष्यभावस्य तु नभावप्रत्ययवाच्यता कृत्तद्धितसमासेभ्य इत्यभियुक्तोक्त्या संबंधविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् अन्यथा भावप्रत्ययानां कृत्तद्धितसमासेभ्यः परेषां तुल्यार्थतापातिः नीलोत्पलत्वराजपुरुषत्वादिनाविशेष्यभूतानांतुल्यत्वापातिश्च एवं तस्य षष्ठीप्रयोजकतापि न प्रागुक्तविशेषसंबंधान्यबोधकशेषपदस्वारस्यात् इत्यन्यत्र विस्तरस्तदाहेत्यलमिति।

तत्राऽव्ययानि स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्। कृष्णः श्रीर्ज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादि लिङ्गाधिक्यस्य। द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तेभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्राप्त्या परिमाण ग्रहणम्। एको द्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात्तदप्राप्त्या वचनग्रहणम्। अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्यस्य संख्याविशेषणत्वात्।

यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्र विभक्तिवाच्या। नच तद्द्वयबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रचितस्य ततो बोधात्। सजातीयसंवलने हि प्रचयः द्वित्वाद्युपजनयोग्यत्वं हि प्रचितत्वम्। प्रातिपदिकस्य तु प्रचिताप्रचितसाधारणं तदर्थः। तत्प्रतीतिश्चैकपुत्र इत्यादौ। एवं द्वौ बहव इत्यत्रोद्भूतावयवभेदसमूहप्रतीतिर्विभक्त्या, तदभावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुद्भूता-

---

कैयटादिसकलग्रंथासंगत्याह। तत्रेति सूत्रोक्तनिमित्तानांमध्ये-इत्यर्थः। आदिना क्लीबादि तत्रलिंगाविशिष्टपरिभाषया स्त्रीत्युदाहरणं बोध्यं। ननु तत्र संख्याया उक्तत्वेपि सूत्रस्य तत्राप्राप्तिः कुतः प्रातिपदिकार्थमात्रस्य सत्वादत आहात्रेति। सर्वत्र प्रकृत्या तस्याभिहितत्वेन तद्विशेषणत्वासंभवादाह संख्येति। तत्खंडनप्रकारमाहयद्वेति। प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वादेर्या संख्या एकत्वादिरूपा सेत्यर्थः। अत्र एक इत्यादौ। ततः विशिष्टात्। ननुप्रचितत्वं पुष्पादिवत्कथमतआह सजेति। नन्वेवमपि प्रकृते किं तत्त्वमतआह द्वित्वेति वस्तुतोऽत्रतत्प्रभावादाहयोग्यत्वमिति ननु तस्यापि प्रकृत्यैव लाभोऽतआह प्रातीति। तत्एकत्वं। तत्प्रेति अप्रचितैकत्वप्रेत्यर्थः। एवं एक

चयत्वभेदसमूहरूपाद्भिन्नाद्भिानम्। एतन्मूलकमेव संभेदे नान्यतरस्यैदर्थ्यमिति पद्यते। यदा न केवलेनेति नियमेन स्वाभाविकं सहाभिधानमत्र लुग्विधानारम्भेण केवलेनाप्यभिधानं ज्ञाप्यते। एवंच प्रकृत्यर्थानुवादिका विभक्तिः।

यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सोऽर्थ इत्यनुक्तत्वादेव विभक्तिरत्र। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ च वचनान्तराभावाद्व्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात्केवलप्रकृत्यर्थावधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्वभावादेवान्यार्थसंबद्ध उपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेव गम्यते इति न तत्र विभक्तिः सैव चानुत्पत्तिर्लुकान्वाख्यायते।

यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्येनैकत्वादिना विशिष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवार्थो

इत्यत्रेव तदेतिविभक्त्यभावेरित्यर्थः। अत्र संमतिं ध्वनयन्नाह एतदिति। तादृशबोधस्याप्यननुभवात्प्राचोक्तमेवाह यद्वेति। नन्वेवं वृत्तौ कथमत आह लुगिति। नापि प्रातिपदिकेन। अपि स्तत्समुच्चये तथा सति तात्पर्यार्थमाहैवंचेति। अतएवविरुद्धाविभक्तिर्न। तन्न्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्य तन्न्यायेन समाहितं। वस्तुतः सैवनेति। नदोषेनेति लाघवादाह यद्वेति। लोकप्रयोगे आह प्रकृतीति। ननु सर्वत्रैवं सत्वेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थावधारणस्यान्यत्रैवात्रापि सत्वात्कथं तथाऽतआहान्वयेति। हि यतः। अत्र सुबन्ते। चस्त्वर्थे। स्वरूपतस्तत्सत्वेन ततोवैषम्यादाहानिश्चयादिति। नन्वेवं वृत्तौ दोषोऽतआह वृत्तौ त्विति। वादेवेत्यव्यवहिते एवान्वेति। एवेन कारणांतरनिरासः। एवेन विभक्तिव्यवच्छेदः। एवंचोक्तप्रकारस्तदन्यविषयः। नन्वेवं कथं तत्र तत्प्रयुक्तं कार्यमतआह सैवचेति। संभवात्प्रकारांतरमाह

ननु गुणान्तरविशिष्ट इति। एवंच वचनग्रहणं न कार्यम्। स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये संख्या-समुद्देशे हरिग्रन्थे चेति दिक्।

इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात्। तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'तिवार्तिकाच्च। क्रियान्वयिकर्त्रादौ अभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राध्याहारः। अन्ततोऽस्तीत्यस्य। अस्तिर्भवन्तीपरो प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात्।

'संबोधने च'त्यनेन संबोधनाधिक्ये प्रातिपदिकार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा। तत्र संबोधनमभिमुखीभावः, तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती। तेन संबोधनाभिम-

---

यक्षेति। एवंच प्रकारचतुष्टये च। एवंच यदत्र कैयटादिभिरुक्तं स्वाशयादिकं तत्प्रत्युक्तमेवेत्यन्यत्रस्पष्टं। तदाहेतिदिगिति।

प्रथमा न कारकविभक्तिस्तदधिकारापाठादिति प्राचां ग्रंथासांगत्यायाहेदमपीति। अपिना तदधिकारस्थसूत्रविहित संज्ञाहेतुकविधिसमुच्चयः। अतएवाह कर्मणीति। साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वादाह तथैवेति। तस्या अपि सर्वासंमतत्वादाह तिङिति। ननु प्रथमांतार्थस्य नसाक्षात्क्रियायोगोऽतआह क्रियेति चस्त्वर्थे अतएव प्रथमांतार्थस्यापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन व्यवहारो भाष्ये। भाष्यादिमतेन नीलमिदं ननु रक्तमित्यादावन्यनिवृत्तिपरे वाक्ये क्रियाया अनावश्यकत्वोक्तिः प्राचामपास्ता उक्तभाष्यविरोधात्। एतदर्थकमनभिहित इति सूत्रस्थं भाष्यमप्येकदेशयुक्तिर्नतु सिद्धान्तिन इति तत्रार्थसाधक मतएव तत्राभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते इति कैयटेनोक्तम्।

पूर्वसूत्रेणागतार्थत्वमाह। सम्बोधेति। तत्र सूत्रे। वक्ष्यमाणहरिसम्मतमाहाभिमुखीति। तेन तस्य तद्रूपत्वेन। इन्द्रशत्रोविवर्धस्वे-

क्तिरनुवाद्यविषया संबोध्यतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्य सिद्धिं विना तस्यासंभवात्। तेन राजा भव युध्यस्व' इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अतएव राजन् युध्यस्वेत्यस्य कुमारावस्थायां, राजा भव युध्यस्वेत्यस्य राजावस्थायां न प्रयोगः।

केचित्तु संबोधनं सम्यक् ज्ञापनं संबोध्यज्ञापनार्थमेव संबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति पूर्ववत्। ज्ञापने सम्यक्त्वं चावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्चैतद्विभक्त्यन्तपदघटित वाक्यप्रयोग एव।

यत्तु प्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वं ज्ञानेसम्यक्त्वमिति तन्न। तस्य वाक्यप्रयोगानुमेयत्वेन विभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौ निवेशे मानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्रयोगेऽपि बोध्यबोधे प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वा-

---

ति भागवतं त्वार्षं। तेनेत्यस्यार्थमाहराजत्वादेरिति। प्राचां दीक्षितादीनां मतमाह केचित्विति। सम्बोधनं न प्रकृत्यर्थः किन्तु प्रत्ययार्थ इत्याह सम्यगिति। तत्रमानमाह सम्बोध्येति। सम्बोध्यस्य यत् आणादिज्ञापनं तत्फलकमेवेत्यर्थः। एतेन कस्येत्याकांक्षानिरस्ता। तत्फलं सम्यक्ज्ञापनफलं। ननु तथा ज्ञापनं कुतोऽनआह तादृशज्ञापनेतिः ज्ञापनेतिपाठः ज्ञानेत्यपपाठः पूर्वविरोधापत्तेः सम्यक्त्वमेकदेशे ज्ञाने विशेषणं नतु ज्ञापने इति मतं खण्डयति यत्त्विति। इच्छाविषयत्वमिति पाठः। विषयकत्वमित्यपपाठः। दोषग्रन्थविरोधापतेः। तस्य प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वस्य सम्यक्ज्ञापनं वाक्यश्रवणरूपं विभक्तिबोध्यं तदवच्छेदकं सम्यक्ज्ञानं तत्कोटाविति तदर्थः अनन्यलभ्य इति

नुमानात्। अन्यथा तस्य तत्प्रयोक्तृत्वमेव न स्यात्। एवं पचेत्यादौ प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्य प्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हेशब्दादि संबोधनतात्पर्यग्राहकं। अचेतने तु चेतनत्वारोपेण गौणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थं ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः। तद्व्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्ष इति ज्ञेयेऽर्थे तस्यान्वयः। स एवच ज्ञाप्योर्थस्तेन राम त्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयत्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणं स्ववचनार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्व्यञ्जकंच मुखपरावृत्त्यादि। हे राम त्वं सुन्दर इत्यादा-

---

न्यायादितिभावः। ननुविनिगमनाविरहोऽनआह सम्बोधनेति। सम्बोधनविभक्त्यतपदेत्यर्थः। अतएवाहबोध्येति तेनैवेति भावः। ननु तत्रैवर्किमानमतआहान्यथेति। तत्र तेन तदनुमाने इत्यर्थः। यतइत्यादिः। अन्यत्राप्येवं दृष्टमित्याह एवमिति। तदितिप्रयोजकेत्यर्थः। नन्वेवं हेशब्दादिप्रयोगो व्यर्थोऽत आहहेशब्देति। सिद्धस्य गतिरितिन्यायेन द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदितिभावः। नन्विदमचेतने बाधितमत आह चेतने त्विति। एवमसंनिकृष्टे संनिकृष्टत्वारोपेण तथा प्रयोगः यथा हा देवि धीरा भवेत्यादि। सम्बोधकनिष्ठाकृताद्दशज्ञापनानुकूलव्यापारमाह सम्बोधनं चेति। कृत्येत्यस्यविशिष्टप्रयोक्तुरितिशेषः। अज्ञातार्थत्राणादिः। व्यापारः तत्प्रयोगरूपः। जन्यत्वादि व्यापारविशेषणं। नन्वेवं तस्यान्यत्रान्वयापत्तिरत आह तत्वेनेति सम्बोध्यत्वेनेत्यर्थः। बुद्धिश्चेति पाठे साकांक्षे इति सप्तम्यंतं बुद्धश्चेति पाठे साकांक्ष इति प्रथमांतं। ज्ञेये त्राणादौ अत्र पक्षे तस्य विभक्तिवाच्यत्वेन प्राधान्यादाह रामसम्बोधनेति। अत एव सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति तेषां सिद्धांतः। प्रागुक्तलयबंतार्थमाहाभीति। ननु वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य क्रियान्वयनियमेन तच्छून्ये कथमतामूर्खादिकर्तृकत्वमेव तदभावे इति

त्यस्मीत्यस्याध्याहारः । एवंच भिक्षुमूर्खेत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा । तदभावे ङिन्नीयेत्याहुः ।

तन्नु सिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिवक्ष्यमाणहरिग्रन्थविरुद्धम् ।

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

इति हरिः । अत्र पुञ्जराजः । 'आख्यातं सविशेषणं वाक्य'मिति समर्थसूत्रभाष्योक्त वाक्यलक्षणस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे व्रजानिदेवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति संबोधनपदार्थोक्तरनुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यत्वच विधेये एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्याभेदान्वय इत्युक्तम् । एतच्च नञोमिसूत्रे भाष्यध्वनितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासवादे निरूपयिष्यामः । तदुक्तं हरिणा ।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥
संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति ।

मूर्खसम्बन्धिभिर्दोति बोधः तत्खंडयति तत्त्विति । तस्य क्रियां प्रति विशेषणत्वमात्रं तु युक्तमेव तदुक्तमिति सूचयन्नाह सम्बोधनेति । तथा सति व्रजानि देवदत्तेत्यत्र निघातः सिध्यतीत्युत्तरार्धार्थः । त्वाभावे इति अहंपदार्थादिकर्त्राद्यन्वयादिति भावः । तदुक्तं तस्य तदन्वयं समर्थयते सम्बोधनेति । उक्तहेतोरितिभावः । विधेये एवेति तत्रैव साकांक्षत्वात् अत्र भाष्यसम्मतिमाहैतच्चेति । तदुक्तमिति । भाष्यध्वनितं स्पष्टमुक्तमित्यर्थः ।

केचिन्मतस्यैव तद्विरुद्धत्वं प्रागुक्तमाहैवंचेति । तेन तथोक्तौ चे-

एवंच केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमु-खीभाव एवात्र संबोधनपदार्थः। नतु सर्वः। तदुक्तम-भिमुखीभावमात्रमिति। एवंच क्रियासु विनियोग-फलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्र सिद्धस्येत्यनेन तस्यानुवाद्यत्वं, विनियुज्यते इत्यनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येति बोधितम्। एवंचा-भिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः। व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यध्या-हारो वाक्यैकदेशन्यायेन। तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्दे-वदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वं उद्देश्य-

---

त्यर्थः। केचिन्मतोक्तः सम्बोधनपदार्थः फलभूतो यस्येत्यर्थः। अत्र सिद्धांतमते एव व्यवच्छेद्यमाह नतु सर्व इति। इदमेव तत्र मा-त्रपदव्यवच्छेद्यमित्याह तदुक्तमिति। अनभिमुखः अभिमुखः संपद्यते तथाभावः अभिमुखीभावः सन्मुखीभावस्तन्मात्रं। प्रयोक्तृवचना र्थग्रहणे सादरत्वभवनं तत्सम्बोधनं विदुरित्यर्थः। यदर्थे संमति-रुक्ता तदाहैवंचेति। तुर्यपादोक्तौ चेत्यर्थः। विनीति गुरुकुलवत्स-मासः। भावः स एव।

प्रागुक्ते तत्संमतिमप्याहात्रेति हरिपद्ये इत्यर्थः। तस्येति स-म्बोधनस्यानुवाद्यविषयत्वमित्यर्थः। तत्फलमाह प्राप्तेति। प्राप्तमाभि-मुख्यं संमुखता येन मुखपरावृत्यादिना सः अर्थात्मा अर्थपूर्ण आत्मा शाकपार्थिवादिः। प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान्। यद्वा शब्दरूपत्वव्या-वृत्तये अर्थात्मेति कर्म सम्बोध्यमानस्वरूपः क्रियासु प्रयोक्तृज्ञाप्य-क्रियासु वाक्यप्रयोगानुमेयत्वमपि तस्य न किन्त्वदृष्टप्रवर्त्तनानुमे-यत्वमेवेति। प्रागुक्तं विशेषमाह विनीति। प्रेर्यत इत्यर्थः। अत्र मते तस्य प्रकृत्यर्थत्वात् तत्र प्रकारत्वमेवेत्याहाभिमुखीति। लोडर्थमा-हप्रवर्तनेति एतेन दीक्षिताद्युक्तमपास्तम्।

नन्वेवं व्रजानीत्यादावेतदसम्भवेन तत्र निघातासिद्ध्योक्तहर्या-दिग्रन्थासङ्गतिरत आह व्रजानीति। अध्याहारस्य खण्डितत्वात्त-

विशेष्यभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलस्य संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैव प्रतीतेस्तत्र वाक्यार्थ इति तदर्थ इति बोध्यम् । तत्र वाक्यैकदेशन्यायेन व्रजानि देवदत्तेत्यनेनैव जानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोधः इति एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिः ।

एतन्मूलकमेव संबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारो वृद्धानाम् तस्यैवत्वंपदार्थत्वेन विनियोज्य क्रियाकर्तृत्वात् । अतएव तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेति वार्तिकमते प्रथमासिद्धिः । 'संबोधने' तन्न्यासे हि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव ।

स्याप्यनिघातासिद्धेश्चाह वाक्यैकेति । प्राप्तकाले लोट् । तदेव ध्वनयन्नाह तत्रेति । ज्ञाने इत्यर्थः । समानेति लौकिकोक्तलक्षणसत्वात् पारिभाषिकस्यापि वक्ष्यमाणरीत्या सत्वात् । अन्यथा तिङ्तद्वयसत्वेन तन्नियामकपारिभाषिकैकवाक्यत्वस्याभावात्तदसिद्धिरेव । नन्वेवमप्युद्देश्यत्वलाभः कुतोऽत आहोद्देश्येति । सम्बोधनं नेत्यर्धार्थमाहाभिमुखीति । इतरेति पदांतरेत्यर्थः । प्रतीतेर्जननात् । तत् सम्बोधनं । नन्वेवमपि तिङ्तद्वयसत्वेन पारिभाषिकं न तदत आह । तत्रेति उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अपिना लौकिकं । अयमेवोक्तहरिपुञ्जराजयोराशयः । तयोरपि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियाया एव ग्रहणादेवं च न तद्विरोधोपि । वृद्धसम्मतमपीदमित्याहैतन्मूलेति अस्यार्थमाह तस्यैवेति । वार्तिकसम्मतमपीदमित्याहातएवेति । तस्य तत्रैवान्वयादेवेत्यर्थः । ननु तदभावेपि तत्रापि मते सूत्रेणैवात्र प्रथमेति आह तन्न्यासे हीति । नन्विदं न स्पष्टं भाष्यादितो लभ्यतेऽत आहातएवेति तन्मते तद्वत्तस्याकरणादेवेत्यर्थः । मात्रेति । सूत्रमते इति भावः । तदेव स्पष्टयति तेन हीति ज्ञापके तत्प्रत्याख्यानेन हीत्यर्थः । तत्र मते अभ्युपेत्याप्याह वार्त्तिकेति । सूत्रेति स-

अतएव संबोधनेचेति सूत्रं कर्मादिविशिष्टे प्रथमाभावे ज्ञापकमाश्रित्य प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तेन हि संबोधनविषयेऽपि प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्खण्डनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम् । वार्तिकनये सूत्रसत्त्वेऽपि संबोधनाधिक्ये तिङ्समानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्यौचित्याच्च । तस्मात्कर्तृकारकत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव । व्रजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम् । तस्यां तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्यते

म्बोधने चेतीत्यर्थः । संकोचे मानाभावादाह तिङिति । उक्तमुपसंहरति तस्मादिति ।

यत्तु दीक्षितादयः उक्तहरिपुंजराजाभ्यां व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यतेति निघातसिद्धिरन्यथोक्तरीत्या न स्यादिति सैव तस्य क्रियान्वयसाधिकेति तन्मतं खण्डयति व्रजानीति । तस्यामिति व्रजनक्रियायां देवदत्तस्येत्यर्थः । किञ्च एवं सति नद्या यत्कूलं तत्र तिष्ठतीत्यर्थके(१) शालीनां ते ओदनं ददामीत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियाविशेषणत्वाभावेन तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थ इति सूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्यतत्रानापत्तेस्तस्मात्सविशेषणमित्यस्य साक्षादन्यद्द्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः एवंचैतत्प्रकृते न क्रियान्वयनियमसाधकं । एतेन यत्पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियंते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यप्यपास्तं । एवंच सपुंजराजस्य बोधनमिति हरेरेतद्धर्यैकवाक्यतयोक्तरीत्योपपत्तौ तेषां मते संबोधनान्तस्य क्रियायामेवान्वये साधुत्वे दृढतरं मानं चिन्त्यं तेषां तथानुभवश्चेदस्तु एवं च देवदत्त बहुतं सौन्दर्यमित्यादौ सौन्दर्येऽप्यन्वयेऽनुभवातिरिक्तं न किञ्चित बाधकम् ।

---

(१) नद्यास्तिष्ठतीति वाक्ये इति शेषः ।

कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन जलमाहर घटेन जलं निधेहीत्यादौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयतेति कदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योपपत्तिः । क्वचिच्छक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्याद्यमाणतया शक्त्यन्तरयोगः । अतएव विभक्त्यर्थेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्यशब्देनैवोक्तत्वाद्द्रव्यस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः स्यात् । पशौ कर्तरीत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

शक्तिरेवेति। अत्र उक्तभाष्ये। इर्यर्थमाह तत्रेति कारकाणां मध्ये इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमप्याह किंचेति । ननु सिद्धांते शक्तिभेदेपि द्रव्यस्यैकरूपत्वेन तत्रैकस्मिन्कथं कार्यवैचित्र्यं बाधितत्वादत आह सर्वस्येति द्रव्यस्येत्यर्थः । इतीति तत्स्वरूपसत्ताप्रयुक्तकार्यस्य विनिगमकाभावेनासम्भवादित्यर्थः । कार्योपपत्तिरितिपाठः । नन्वेवं दण्डो घटसाधनमित्याद्युच्छेदापत्तिरत आह क्वचिदिति । तत्र बीजमाह शक्तीति । अपिना भेदसमुच्चयः । नन्वेवमपि शक्त्या करोतीत्यादौ दोष एव शक्तेः शक्तियोगासम्भवादत आह शक्त्येति। पारिभाषिकद्रव्यत्वेपि प्रसिद्धद्रव्यत्वाभावादाह द्रव्यायेति । अतएव शक्तेरेव साधनत्वादेव । निपातानामत्र वाचकत्वादाहार्थार्थकेनेति । अव्ययेनेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह द्रव्यस्यैवेति एवेन पक्षद्वयनिरासः ।

नन्वेवमपि पशावित्यादौ दोष एवात आह पशाविति । एतेन शक्तिमत्कारकमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति । उक्तं सर्वत्रोपपादयति सर्वेषांचेति । अतएवेत्यस्यार्थमाह क्रियेति ।

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अतएव तेषां भावनायामेवान्वयः क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात्। असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति दातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः। घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्यूह्यम्। क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न, कारकाणां भावनान्वय इ·

यत्तु क्रियाजनकत्वं न कारकत्वं पूर्वोदाहरणे पुत्रस्य कारकत्वाभावापत्तेः। तं विना प्रश्नक्रियाया अनिष्पतेस्तस्यापि जनकत्वमिति चेत्तथापि संप्रदानेऽव्याप्तिरविद्यमानसंप्रदानकस्यापि दानस्य जायमानत्वेन तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् नच यागस्य पूर्ववृत्तित्वाभावेपि अपूर्वद्वारा जनकत्ववत्संप्रदानादिज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन तद्द्वारा तस्यापि जनकत्वं सुपपादमिति वाच्यं क्रियानिष्ठविषयताश्रयत्वरूपक्रियान्वयित्वापेक्षयाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वघटितक्रियाजनकत्वस्य गुरुत्वात्। आश्रयत्वरूपकृदर्थोपपत्तिस्तु जनके इवान्वयिन्यपि सुपपादा। असदुत्पत्तिवादे घटो जायते घटं करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरव्याप्तेश्चेति दीक्षितभूषणकृदादयः तदसदित्याहासन्नीति। आदिना घटो जायते इत्यादि क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपकजनकत्वमखंडोपाधिरूपं तत्र निर्विघ्नमिति न गौरवं तदाहेत्याद्यूह्यमिति।

यत्तु दीक्षितभूषणकृदादयः क्रियान्वयित्वमेव कारकत्वं अतएव तत्र ब्राह्मणस्य न कारकत्वं क्रियान्वयित्वाभावात्। अन्यथा सुंदरं पुत्रं पृच्छतीत्यादौ सुंदरादिविशिष्टस्य पुत्रस्याक्रियाव्याप्यत्वेन सुंदरादीनां कर्मकारकत्ववत् ब्राह्मणसम्बन्धिपुत्रस्य विशिष्टस्य क्रियाव्याप्यत्वेन तस्यापि तत्त्वं स्यादिति तत्खण्डयति क्रियेति। संगत्येति पौनरुक्त्यापत्तेरुद्देश्यविधेयभावस्येष्टस्याप्रतीत्यापत्तेश्चेतिभावः। प

स्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादिमद्दीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च।

(१)कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनार्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य व्याकरणात एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात्तदीयसंस्कृतव्यवहारानुत्पत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह।

यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तन्न पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। न च कारकशब्दस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेन कारकं कारणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्त्रीति पुनरुक्तं चेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि।

त्तेश्चेति। किञ्चक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपस्य क्रियाव्याप्यत्वस्य ब्राह्मणेऽभावादित्यपि बोध्यं। पूर्वं व्याकरणज्ञानात्पूर्वं। कश्चिदित्यरुचिबीजं तु तदनभिज्ञं प्रति तत्प्रयोगे भ्रांतत्वापत्तिस्तदभिज्ञं प्रति तु प्रयोगे इष्टापत्तिर्व्याकरणस्य कल्पनाद्वारा धर्मनियमे उपयोगेपि न तत्रेत्यन्यत्र स्पष्टमिति। कर्मत्वेति तदादीत्यर्थः। कारकस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयादाह कारणमिति क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयिकारकाणां क्रियान्वयाभावेनाहोक्तेति।

एतेन क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वमित्यप्यपास्तं पक्व ओदन इत्यादावोदनादेस्तत्त्वानापत्तेः। कर्त्तरि ण्वुलित्याह कर्त्रीति। कारकं कर्म करणमिति पाठः। आदिना संप्रदानं निष्प-

(१) केचित्तु अंग्र इत्याहुः इति च पाठान्तरम्।

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसंभवः ॥

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां तत्तद्व्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं क्व पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरानियोज्यव्यापारः कर्ता । तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम् । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् । अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् । कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः ।

यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्याम् , इयमस्मात्पुत्रं जनयतीति व्यवहारस्तथैवमीदृशे स्थलेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो न । अनभिधा-

---

स्तीति निष्पत्तित्वावच्छिन्ननिरूपितकर्तृत्वं सर्वत्रैव कारकेऽस्तीत्यर्थः। भेदो विशेषः तदर्थमाह सर्वेषामिति । प्रागुक्तमेवाह स्वस्वेति । एवेनेतरापेक्षानिरासः । क्रियेति प्रधानेत्यादिः । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाजनकत्वादाह तत् इति । तदेव स्पष्टयति तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः। साध्येति कर्मादिप्रेरणारूपव्यापारक इत्यर्थः । तदिति कर्त्रैत्यर्थः। एवं सर्वत्राग्रे बहुव्रीहिः। साध्यव्यापारमितिपाठः। आदिना कर्म क्रिया फलं व्यापारश्च । आधारशब्दोऽजहल्लिङ्गः। शंकोक्तदोषद्वयाभावमाह तत्रेति। सर्वत्र कर्त्रादावित्यर्थः। आदिना पौनरुक्त्याभावः अस्यादृष्टचरत्वनिरासायाह यथेति। विवेत्यस्य विशेषेत्या-

नात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्तेति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं नतु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । सा कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्स्वातन्त्र्य स्थितिमात्रेण करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते इत्यलम् ।

यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्तारः प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात्तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणादिनिमित्तैर्नानवकाशत्वात् करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र ।

दिः । नन्वेवमेतीतिप्रसंगापत्तिरत आह एवमिति । उक्तप्रकारेण तादृश्यव्यापारकापादानस्थले इत्यन्यत्र तथा प्रयोगस्येष्टत्वादाह ग्रामादिति । कारकत्वादेवेति यत इत्यादिः । अधिकारादिति भावः इति इत्यत्र सेत्यस्येतीति शेषः । ननु तत्रापि ण्वुलः कर्तरि विधानात्कथमेवमत आह विधानेति कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ कारकशब्दः स्वर्यते तेन कारकाधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते इति नाति प्रसंग इत्यन्यत्र स्पष्टं तदाहेत्यलमिति ।

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यलभ्यप्रकारान्तरमाह यद्वेति । न्यक्कृतेऽभिभूतेपि करणादौ स्वव्यापाराभावे बाधकमाहाकुर्वत इति । एवं च स्वस्वव्यापारावश्यकत्वे च । तत्तदिति प्रागुक्तस्वस्वेत्यर्थः तदुपेति कारकं कर्मेत्याद्युपपातिरित्यर्थः । नन्वेवं तत्प्रयुक्तापि विभक्तिः कुतोना-

क्वचित्संप्रदानापादानयोस्तु न सा । अनभिधाना-दित्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियो-गापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाक् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वव्यापारद्वारा क्रि-यानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽबाधित-मेवेत्यदोषात् । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृव्यवहा-रोऽपीति दिक् ।

यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च । तत्काालि-कस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रि-यानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । संप्रदानापादानयो-रपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

त आह विभक्तिरिति । ननु विनिगमनाविरहो त आह करणत्वादे-रिति । तत्पारतंत्र्येण स्वातंत्र्यस्यानुद्भूतत्वात् पारतंत्र्यमेव हि त-त्रोद्भूतं । तत्वं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेव । इदमपि वैव-क्षिकमिति सूचयन्नाह कर्तृवीति तदीयेतिकरणादीयेत्यर्थः । स्वातं-त्र्ये उद्भूतत्वं च विवक्षिते प्रकृतप्रधानसंपूर्णधात्वर्थाश्रयत्व रूप-त्वमेव । सर्वत्रेत्यस्य कर्मकरणाधिकरणेष्वत्यंतार्थ इति सूचयन्नाह क्वचिदिति । अस्य व्याख्या संप्रेति । पूर्ववदत्रापि दृष्टांतेन प्रोक्तं द्रढ-यति यथेति पूर्वयुद्धेति । अस्य प्रतिपादितत्वादाह पुनरिति । मात्रप-देन युद्धव्यवच्छेदः । इत्यदोष इतिपाठः । तत्रैव मुख्यकर्त्तर्येव । यद्य-पि ण्वुल् कर्त्तर्येव तथापि कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादन्यत्रापि तदा-हेति दिगिति । प्राग्वदाह यद्वेति । धात्वर्थत्वे प्रकृतेत्यादिः । तात्का-लिकेति पाठः । चकेति करणत्वा चेत्यर्थः । प्राग्वदाह संप्रेति वेऽपी-ति । अनभिधानात् कारकेति विधानसामर्थ्यात् ॥ पक्षत्रयेपि तदंशे

तदुक्तं भाष्ये पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वनि-
दर्शनमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति वृक्षोऽव-
धिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते इत्यादौ स्वस्व-
व्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते । दाधातुवाच्यता तु
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चो-
पलक्षणं तदेव तत्संज्ञोपयोगीति । स्पष्टं चेदं सर्व-
भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् ।

ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वं वदन्ति तेषां क-
र्तृसम्बन्धेऽपि कारणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावा-
त्तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थं कारक-
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ।

मानमाह तदुक्तमिति । भाष्येद्वयोरेवोल्लेखात्कर्मण उपलक्ष्यत्वेन ग्रहा-
दाह करणेति तेषां निदर्शितं कर्तृत्वं तेषां तत्त्वनिदर्शनाय पर्याप्त-
मित्यर्थः । इतिर्भाष्यसमाप्तौ तदेव कैयटोक्तमाह वृक्ष इति । अनति
प्रसंगमाह पत्नीति । उक्तक्रमविवक्षया एवमुक्तं । नन्वत्र पक्षे यदा
कदाचिद्विद्यमानस्वनिष्ठतत्क्रियोपयोगिक्रियानिरूपितस्वातंत्र्यमादाय
कारकत्वमिति करणत्वादिकाले तदभावेन कथं तन्निमित्तककरणा
दिसंज्ञा तत्स्वत्य माह कारकत्वं चोपयोगीति बोध्यमिति पाठः । स-
र्वत्र स्वोक्तार्थे संमतिमाह स्पष्टं चेदमिति । साधारण्यनिरासायाह
सूक्ष्मेति ।

तदेवं स्पष्टयन् सिंहावलोकनन्यायेन खंडितमपि अन्यथापि
खंडयति येत्विति दीक्षितभूषणकृदादय इत्यर्थः । कारकशब्दः सम-
स्यंतः क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । अन्वे-
तीत्यध्याहारेणोक्तार्थलाभ इति तद्भावः । तत्र प्रागुक्तवाक्ये आशं-
काया अज्ञानतोपि सम्भवादाह समेति । अतएवाह तदर्थ इति । यद्यपि
भाष्येपियावत ब्रूयात् क्रियायामिति तावत्कारके इतीत्युक्तं तथापि-
विषयसप्तम्या तद्विषयस्य कर्मादिसंज्ञेत्यर्थः । विषयत्वं च जनक-
त्वेनेति न दोष इत्यन्यत्र स्पष्टं । तत्र द्वितीयादिविभक्तीनां मध्ये द्वि-

विज्ञापना

मीमांसाकौस्तुभः ।

विदितमेवेदं विश्वेषां विपश्चितां विशेषतो मीमांसाशास्त्रे परिचितमधिगतवतां—यदयं "मीमांसाकौस्तुभाख्यः" ग्रन्थः पण्डितकुलवतंसैः श्रीमद्भिः श्रीखण्डदेवैः रचितः तत्तादृशमुपकारमादधाति विदुषां विद्यार्थिनां चेति । सोऽयमल्पीयसा भागेन श्रीकाञ्च्यां मुद्रितोऽपि महता भागेनावशिष्टः दौलभ्येन न तुष्टिमावहति स्म पठितॄणां पाठयितॄणाञ्च । तमिमं दोषं दूरीकर्तुमनसा मया मुद्रणमस्यावशिष्टस्य भागस्य समारब्धम् । इदानीं प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थौ पादौ श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकैः **श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिभिः** तत्र तत्रोदाहृतश्रुतिस्मृत्यादिवाक्यानां स्थलविशेषनिर्देशपूर्वकं पाठान्तरप्रदर्शनपुरस्सरं च सम्यक् शोधितौ मुद्रितौ विक्रयाय सन्नद्धौ वर्तेते । खण्डत्रयेण च परिपूर्णमिदं पादद्वयम् । मूल्यमस्य सार्धचतुष्टयरूप्यकाणि, रू. ४॥) ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादोऽपि मुद्रणायारब्धः । मन्ये भगवतो विश्वेशस्य कृपया समग्रोऽयं ग्रन्थोऽचिरादेव प्रकाशमेष्यति, तोषयिष्यति सुधियां मनांसीति । मीमांसान्यायप्रकाशोऽपि तैरेव शास्त्रिवर्यैः कृतया सारविवेचिन्याख्यया व्याख्यया संवलितो मया मुद्राप्यमाणो मासाभ्यन्तर एव विदुषां नयनगोचरो भवेदिति—

विदुषां वशंवदः
श्री जयकृष्णदासगुप्तः
सेक्रेटरी
चौखम्बासंस्कृतसीरीज़,
बनारस सिटी ।

वाराणसी